

Zwolle

Metaalvondsten Werkeren

Michael Klomp

Archeologische Rapporten Zwolle 42

Metaalvondsten Werkeren

Michael Klomp

Archeologische Rapporten Zwolle 42

Colofon

ISBN-10: 90-8533-040-8

ISBN-13: 978-90-8533-040-0

Gemeente Zwolle

Eenheid expertisecentrum, Afdeling Stad en
Landschap, Monumentenzorg en Archeologie

Tekst: Michael Klomp

Redactie: Hemmy Clevis

Vormgeving: Chi Dao, Hidde Heikamp

Tekeningen: Alicia van Vulpen

Foto's: Hidde Heikamp

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
2. Nijverheid en textiel	9
3. Kledingaccessoires en sieraden	15
4. Wapens	25
5. Gereedschap	29
6. Hang- en sluitwerk	33
7. Meubilair	41
8. Vaatwerk en bestek	43
9. Visgerei	53
10. Paardentuig	55
11. Bouwmateriaal	57
12. Persoonlijke bezittingen	59
13. Verwarming en verlichting	61
14. Speelgoed	63
15. Diversen	65
Noten	67
Literatuur	67

1. Inleiding

De opgraving van hoofdburcht en voorburcht van de havezate Werkeren bracht een keur van metalen voorwerpen aan het licht. De reden voor de grote hoeveelheid vondsten ligt in het feit dat de inhoud van grote delen van de gracht over de zeef is gegaan. Deze enorme inspanning kon alleen maar verricht worden dank zij de medewerking van vele vrijwilligers. Daarna volgde binnenshuis de consolidatie en restauratie die eveneens door een vaste groep vrijwilligers geschiedde onder leiding van Henk Duiker. Tot slot is alles gefotografeerd en gedocumenteerd. Deze werkzaamheden namen in totaal vier jaar in beslag. Het hieronder staande betreft een zeer uitgebreide selectie van alle vondsten.

Bij materiaalgroepen als aardewerk en glas ligt het voor de hand om vraagstellingen te hanteren als 'wijst het materiaal op een rijke kasteelbewoning?' of 'kun je aan de locatie van de vondsten zien of er ergens een keuken of eetzaal aan te wijzen is?' of 'is er een verschil in vondstmateriaal tussen wat duidelijk bij de hoofdburcht hoort en wat van de voorburcht afkomstig is?' En er zijn nog meer invalshoeken te bedenken zoals sociaal-economische up en downs door de tijd heen die zich in het materiaal weerspiegelen of dat er een duidelijke boerderij context te herkennen is.

Bij metalen voorwerpen liggen dit soort vraagstellingen minder voor de hand, vooral omdat er minder gevonden wordt. Voor Werkeren geldt eigenlijk dat er zeer veel metalen voorwerpen zijn gevonden. Maar in vergelijking met aardewerk ligt dit procentueel gezien slechts op ongeveer 7 procent. Je blijft dan eigenlijk steken bij een beperkt aantal vragen. Zijn er locaties die bijzondere, bij het kasteel behorende voorwerpen hebben bloot gegeven? Is er een duidelijke component te onderscheiden die bij de boerderijfase na 1800 gehoord heeft? Zijn er bijzondere voorwerpen die je in een burgerlijke context niet of nauwelijks tegen komt? Na een beschrijving van het vondstmateriaal wordt hierop nader ingegaan.

Alle afbeeldingen zijn 1:1 indien anders vermeld.

Verklaring cat. blokjes

1. Voorwerp
2. Vindplaats
3. Vondstnummer
4. vondstcontext
5. Datering
6. Maten
7. Materiaal
8. Vervaardigingswijze, versiering
9. Literatuur

2. Nijverheid en textiel

Vingerhoeden

De oudste gepubliceerde vingerhoed in Nederland is gevonden in een beerput aan de Warmoesstraat 103-109 in Amsterdam. Het gaat om een gegoten exemplaar met een datering tussen 1325 en 1350. Samen met een vingerhoed, gevonden op het terrein van het kasteel Voorst bij Zwolle met een sluitdatum van 1362, is dit een duidelijke aanwijzing dat gegoten vingerhoeden al in de eerste helft van de 14de eeuw voorkomen.¹ De gegoten vingerhoed uit Werkeren (catnr. 1) is laag van vorm en heeft een spitse top. De onderkant is afgezet met een boordribbel. De plaatsing en de onderlinge afstand van de putjes laat zien dat de vingerhoed met de hand is geput. De lage vorm van de vingerhoed is kenmerkend voor de periode 1350-1450. De vingerhoed van Werkeren is gevonden in de meerdere malen opgeschoonde gracht tussen hoofd- en voorburcht en behoort daarmee tot de oudste vondsten uit de gracht.

Een andere vingerhoed uit Werkeren (catnr. 2) is geperst en op de onderzijde van de mantel voorzien van een sierrand. De putjes zijn één voor één geplaatst en lopen vanaf de mantel tot aan de top. Dit exemplaar kan het best geplaatst worden in de periode 1550-1600.² Op basis van de datering en de decoratie komt als productiecentrum Neurenberg in aanmerking. Neurenberg heeft in de 16de eeuw een bloeiperiode in de vingerhoednijverheid gekend.³

Een in slechte conditie verkerende vingerhoed (catnr. 3) is afkomstig uit de gracht van de hoofdburcht. Het exemplaar is geperst en heeft min of meer ronde putjes. Het boord is voorzien van één of meerdere groeven. Deze vingerhoed kan het best gedateerd worden in de periode 1550-1625.

Uit het begin van de 17de eeuw dateert een sterk versleten vingerhoed met op de mantel onregelmatig geplaatste putjes (catnr. 4). De putjes op de top zijn in een wafelpatroon geplaatst. Door slijtage is het niet duidelijk of de vingerhoed een boordrand heeft gehad.

Een andere vingerhoed (catnr. 5) uit het begin van de 17de eeuw wordt gekenmerkt door een mantel met een verticale naad. De naad en de losse top van de vingerhoed wijzen erop dat het voorwerp gesoldeerd is geweest. Gesoldeerde vingerhoeden komen vooral in de 17de eeuw voor. Deze vingerhoed is vergelijkbaar met een exemplaar uit Amsterdam.⁴ De groeven op het boord lijken bij de Amsterdamse vingerhoed echter ontstaan te zijn door inklemmen, terwijl bij het Zwolse exemplaar de groeven gemaakt moeten zijn door frezen. Gesoldeerde vingerhoeden worden in de eerste helft van de 17de eeuw geleidelijk vervangen door gegoten exemplaren.

De vroegste exemplaren, in de groep gegoten vingerhoeden vallen op door de plaatsing van de putjes op de top. Het midden van de top is niet geput en de putjes liggen in een spiraalvorm om het midden heen. Opmerkelijk is verder dat de putjes naar buiten toe steeds groter worden. Van Werkeren is een vingerhoed van dit type (catnr. 6) bekend uit de gracht van de voorburcht.

- 1
1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-44
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1350-1450
6. h. 1,6, diam. 1,6
7. messing
8. gegoten, een voor een geput boordribbel en spitse top

- 2
1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 31-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1550-1600
6. h. 2,3, diam. 1,4
7. messing
8. geperst, een voor een geput dubbele versierde rand

- 3
1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 15-1-0
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1550-1625
6. h. 1,6, diam. 1,3
7. messing
8. geperst, een voor een geput boordgroef
9. Langedijk en Boon 1999, 62, afb. 63, catnr. 71.

- 4
1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 31-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1600-1650
6. h. 2,4, diam. 1,6
7. messing
8. geperst

- 5
1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 31-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1600-1650
6. h. 2,2, diam. 1,6
7. messing
8. geslagen, gesoldeerd, wiel- en slagstempel boordgroeven
9. Langedijk en Boon 1999, 72, catnr. 141

- 6
1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-17
4. grachtvulling voorburcht
5. 1625-1675
6. h. 2,4, diam. 1,8
7. messing
8. gegoten, wiel- en slagstempel boord- en topgroef
9. Langedijk en Boon 1999, 78-79, catnr. 165-166

Een andere gegoten vingerhoed (catnr. 7) wordt gekenmerkt door groeven onder de top en op het boord. De putjes op de top zijn aangebracht met een stempel en liggen in rechte lijnen. De groeven zijn gefreesd. In een beschrijving van Von Uffenbach over de Utrechtse vingerhoedmaker Cornelis van de Wetering valt te herleiden hoe dit type vingerhoed werd vervaardigd.⁵ Na het gieten in een gietboompje met 12 vormen werd de top afgedraaid en met een slagstempel geput. Vervolgens werd de buitenzijde afgedraaid en met een wielstempel behandeld. Na het afdraaien en polijsten van de binnenzijde werden uiteindelijk de groeven uitgefreesd. Op de top is te zien dat het slagstempel al aan slijtage onderhevig was. De vingerhoeden kunnen op basis van vergelijkbare exemplaren gedateerd worden tussen 1625 en 1675.⁶ Uit dezelfde periode is een vingerhoed (catnr. 8) afkomstig die gekenmerkt wordt door een vrij hoge boordrand. De groeven op het boord ontbreken. Wel is de typerende topgroef aanwezig.

7

1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-20
4. bruggenhoofd tussen voor- en hoofdburcht
5. 1625-1675
6. h. 2,3, diam. 1,6
7. messing
8. gegoten, wiel- en slagstempel boord- en topgroef
9. Langedijk en Boon 1999, 78-79, catnr. 165-166

8

1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 31-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1625-1675
6. h. 1,7, diam. 1,6
7. messing
8. gegoten, wiel- en slagstempel topgroef

9

1. vingerhoed
2. Zwolle, Werkeren
3. 0-0-0
4. losse vondst
5. 1725-1775
6. h. 1,8, diam. 1,8
7. messing
8. gegoten, wiel- en slagstempel boordgroef
9. Langedijk en Boon 1999, 41, afb. 29, catnr. 226; Clevis en Hasselt 1993, 99, afb. 48.

10

1. naairing
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-23
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1550
6. h. 1,1, diam. 2,0
7. messing
8. gegoten, een voor een geput groef boven rand, merk
9. Langedijk en Boon 1999, 49, afb. 39, catnr. 315

'Der Fingerhüter'. Das Ständebuch, J. Amman, Leipzig, 1960.

Een laatste vingerhoed (catnr. 9) kan als losse vondst worden aangemerkt. Het gaat om een gegoten vingerhoed zonder topgroef tussen mantel en schacht. De boordrand is meegegoten. De putjes op de top lopen in lijnen en zijn met een slagstempel aangebracht. De schacht is met een wielstempel behandeld. De vingerhoed kan gedateerd worden tussen 1725 en 1775. Onder de vondsten uit de gracht bevindt zich één naairing (catnr. 10). Naairingen zijn vingerhoeden met een open top en worden in de literatuur ook wel duimringen genoemd. Volgens Holmes zijn naairingen vooral gebruikt door kleermakers, harnasmakers, stoffeerders, zeilmakers en leerbewerkers, zoals schoenmakers en zadelmakers.⁷ Het lijkt er dus op dat de naairingen voor het zware werk werden gebruikt. De Zwolse naairing heeft rechthoekige putjes en een groef boven de onderrand. Op de onderrand is nog vaag een merkteken zichtbaar. Een identiek exemplaar is gevonden in Amsterdam en wordt daar gedateerd in de periode 1500-1550. Op basis van de dateringen lijkt het er op dat vingerhoeden en naairing tot de gebruiksfase van de havezate gerekend moeten worden.

Textielloden

Textielloden bestaan uit platte schijven die met elkaar verbonden zijn door een strip. Eén van de schijven is aan de achterzijde voorzien van een pin die door de stof wordt gedrukt en tijdens het buigen in de uitsparing van de contraschijf valt. Het geheel wordt met een tang vast geknepen. In de tang zat meestal het stempel. Het meest voorkomende type lakenlood heeft twee schijven en komt vanaf de 13de tot de 19de eeuw voor.

- 11
 1. textiellood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-20
 4. Bruggenhoofd tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1625-1675
 6. diam. 1,8
 7. lood
 8. gegoten, gestempeld voorzijde: staande leeuw met M en I; keerzijde: 22

- 12
 1. textiellood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1600-1700
 6. diam. 1,8
 7. lood
 8. gegoten, gestempeld voorzijde: FR binnen cirkel

- 13
 1. textiellood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. losse vondst
 5. 1600-1700
 6. diam. 1,5
 7. lood
 8. gegoten, gestempeld keerzijde: streepjes (turven)

- 14
 1. textiellood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1600-1700
 6. diam. 1,7
 7. lood
 8. gegoten, gestempeld

- 15a
 1. spinklosje
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 30-1-2
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1400-1550
 6. diam. 1,6
 7. lood
 8. gegoten, doorboort ribbels

- 15b
 1. spinklosje
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-12
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1400-1550
 6. diam. 2,8
 7. lood
 8. gegoten, doorboort ribbels

- 16
 1. naaldenkoker
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1700-1800
 6. h. 5,6 b. 1,2
 7. zilver/ijzer
 8. gegoten

Textielloden zijn de zichtbare bewijzen van de verschillende keuringen die in het productieproces van ruwe wol tot eindproduct plaatsvonden. Naast de deelbewerkerloden met een huismerk kunnen binnen de textielloden ook nog loden met een lengteaanduiding, verfloden en staalloden worden onderscheiden. Deze laatste drie typen loden hebben vaak een stadswapen.

Het textiellood (catnr. 11) uit het bruggenhoofd tussen hoofd- en voorburcht bestaat uit twee schijven. Op de voorzijde van het lood is een staande leeuw zichtbaar met de letters M en I. Op de keerzijde is nog het getal 22 te zien. Dit getal staat voor de lengteaanduiding van de stof. Een tweede textielloodje (catnr. 12) is alleen op de voorzijde voorzien van een opschrift. Het gaat om de letters FR binnen een cirkel. Als losse vondst kan een deelbewerkerloodje (catnr. 13) worden aangemerkt. Het loodje heeft aan één zijde streepjes.

Een fragment van een textiellood (catnr. 14) is eveneens afkomstig uit de gracht. Het gaat hier waarschijnlijk ook om een schijf van een deelbewerkerloodje. Door het ontbreken van de afbeelding en het opschrift is het loodje niet nader te specificeren.

Spinklosjes

Voor het spinnen van wol tot garen zijn naast aardewerk en benen spinklosjes ook loden spinklosjes gebruikt. De loden klosjes (catnr. 15a-b) bestaan uit een rond schijfje met een centrale doorboring. Op het schijfje zijn meestal meerdere ribbels aanwezig. In ophogingslagen uit de 15de en/of 16de eeuw komen ze regelmatig voor.⁸

Naaldenkoker

Uit de gracht is het onderste deel van een zilveren naaldenkoker afkomstig. In de koker (catnr. 16) is een ijzeren staafje aanwezig waarop waarschijnlijk een knopvormig uiteinde heeft gezeten. De bijbehorende dop of stop was helaas niet meer aanwezig.

Spelden en naalden

Spelden zijn vervaardigd uit strengen koperdraad. De schacht werd met behulp van draadtrekplaten op de juiste dikte gebracht. De kop werd later aangebracht en kan bestaan uit een onafgewerkt gewonden draadje of een keurig geslagen of geperst stukje messing. In de literatuur wordt uitgegaan van een geleidelijke ontwikkeling van de speld met onafgewerkte kop naar de speld met afgewerkte kop. Deze ontwikkeling die plaats vindt in de 16de en 17de eeuw gaat gepaard met het kleiner en dunner worden van de spelden.

De spelden uit Werkeren (catnr. 17a-e) zijn allemaal voorzien van een gewonden kop. Dit type speld komt nog tot aan het begin van de 19de eeuw voor.

Van het bruggenhoofd komt een messing naald (catnr. 18). De naald is vervaardigd van een stuk koperdraad waarvan het bovendeeel is platgeslagen. In het uiteinde is een rechthoekige uitsparing zichtbaar. Het is niet duidelijk waarvoor de naald gediend heeft. Naast herstelwerk van textiel kan het ook uitstekend gebruikt zijn voor reparaties aan fuiken en visnetten.

Geertruijd Roghman, twee naaiende vrouwen, 1625-1646. Coll. Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

17a

1. speld
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. h. 4,4
7. messing
8. getrokken, gewonden

17b

1. speld
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. h. 3,2
7. messing
8. getrokken, gewonden

17c

1. speld
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. h. 2,4
7. messing
8. getrokken, gewonden

17d

1. speld
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. h. 2,2
7. messing
8. getrokken, gewonden

17e

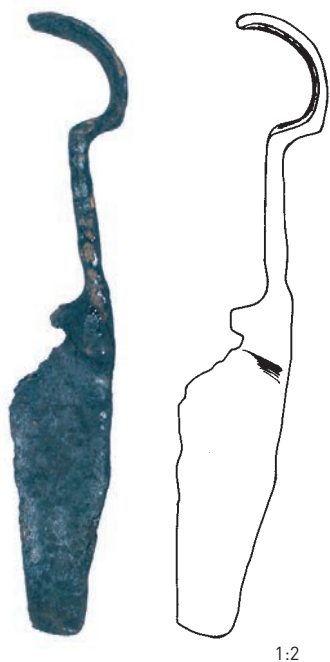
1. speld
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. h. 2,0
7. messing
8. getrokken, gewonden

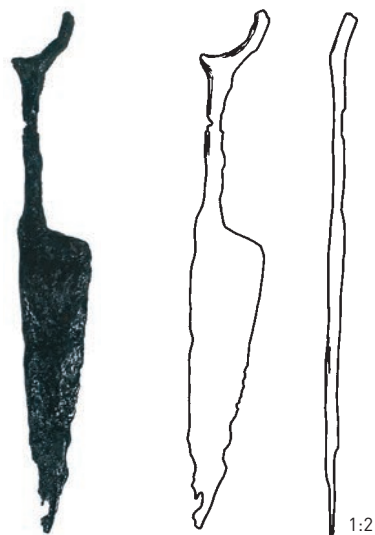
18

1. naald
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-2-20
4. bruggenhoofd tussen voor- en hoofdburcht
5. 1650-1675
6. l. 11,5
7. messing
8. getrokken geslagen

- 19
 1. knijpschaar
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. losse vondst
 5. 1500-1800
 6. l. 16,6, b. 2,9
 7. ijzer
 8. gesmeed reces op overgang handgreep naar blad

- 20
 1. knijpschaar
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-2-20
 4. bruggenhoofd tussen voor- en hoofdburcht
 5. 1650-1675
 6. l. 13,7, b. 2,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

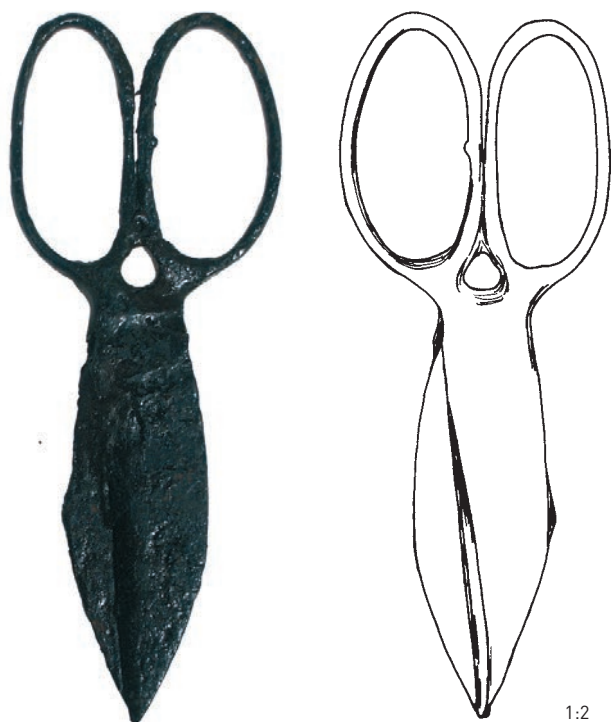
Scharen

Onder de scharen komen twee verschillende soorten voor: de knijpschaar en de scharnierschaar. Een knijpschaar bestaat uit twee bladen die met elkaar verbonden zijn door een handgreep. De handgreep fungeert als een veer en de bladen kunnen daardoor met een simpele beweging naar elkaar worden gebracht. De oudste knijpscharen worden gekenmerkt door brede bladen en een meestal ovaal of cirkelvormige handgreep. De handgreep bestaat ongeveer een derde deel van de totale lengte van de schaar. Vanaf de 14de eeuw worden knijpscharen gekenmerkt door een handgreep met een rechthoekige doorsnede en een richel of reces op de overgang van de handgreep naar het blad. Het deel van de knijpschaar (catnr. 19) uit Werkeren heeft een handgreep met een rechthoekige doorsnede en een reces op de overgang naar het blad. De schaar kan hierdoor in ieder geval na de 14de eeuw geplaatst worden. Bij een tweede knijpschaar (catnr. 20) mist het reces. De schaar is afkomstig van het bruggenhoofd en kan gedateerd worden in de periode 1650-1675. Door de lange looptijd van de knijpscharen is het moeilijk om ze te dateren. In een catalogus van het gerenommeerde Londense warenhuis Harrods uit 1928 komt de knijpschaar zelfs nog voor. Een scharnierschaar bestaat uit twee om een gemeenschappelijke spil draaibare knijpbladen.

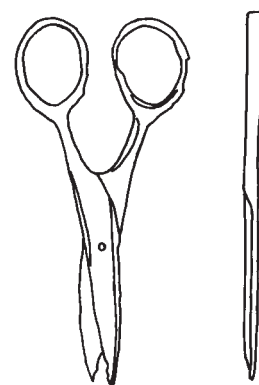

'Der Schlensser', Das Ständebuch, J. Amman, Leipzig, 1960.

De scharnierschaar doet in Nederland in de Late Middeleeuwen haar intrede. Pas vanaf de 16de eeuw zijn deze scharen gebruikt voor handels- en huishoudelijke doeleinden.⁹ Scharnierscharen zijn eenvoudig te hanteren en zijn waarschijnlijk in het begin ook meer voor specialistische doeleinden gebruik. Tegenwoordig kunnen scharnierscharen ingedeeld worden aan de hand van de lengte. Naai- en borduurschaartjes zijn gemiddeld 11 cm lang, huishoudscharen 14 tot 16 cm, scharen voor algemeen gebruik 21 cm en kleermakerscharen 25 cm.¹⁰ Of deze indeling ook al in de Late Middeleeuwen werd gehanteerd is niet duidelijk. In de 17de eeuw werd de knijpschaar steeds meer vervangen door de scharnierschaar. Een complete schaar uit Werkeren (catnr 21) wordt gekenmerkt door twee ovale asymmetrische ogen. De schaar lijkt op een exemplaar uit Bourtange en wordt daar gedateerd in de 17de of 18de eeuw. Een ander klein ijzeren schaaftje (catnr. 22) heeft een totale lengte van 9,5 cm. In de bovengenoemde indeling komt dit schaaftje in aanmerking voor een functie als borduurschaaftje.

- 21
 1. scharnierschaar
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-0-40
 4. profiel gracht voor- en hoofdburcht
 5. 1600-1700
 6. l. 18,1,
 7. ijzer
 8. gesmeed, geklonken

- 22
 1. scharnierschaar
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 5-1-2
 4. kuil hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 9,5
 7. ijzer
 8. gesmeed, geklonken

3. Kledingaccessoires en sieraden

Gespen

Gespen bestaan over het algemeen uit twee onderdelen: de beugel en de angel. Op het rustpunt van de angel bevindt zich in veel gevallen een angelrust. Dit is een verdiepte plaats, die ervoor zorgt dat de angel niet kan schuiven tijdens het dragen. Vanaf de 15de en 16de eeuw hebben veel gespen een tussenstijl. Ook komt vanaf dat moment de beslagplaat voor. Deze beslagplaat zal geleidelijk vervangen worden door een extra beugel met haakpunt(en). Om het aantrekken van de riem te vergemakkelijken is in sommige gevallen op de plek van de angelrust een cilindervormige huls aangebracht.

Gespen werden niet alleen toegepast aan de gordel, ruitersporren, kniebroeken en schoeisel, maar zijn ook gebruikt op beurstassen, wapenrustingen en paardentuig.

De schoengesp is al vanaf de 13de eeuw een belangrijk middel om de schoen te kunnen sluiten. Gespen uit de 13de en 14de eeuw hebben meestal een ronde, ovale, D-vormige of vierkante beugel zonder tussenstijl. Een belangrijk kenmerk in deze periode is verder dat de angel de gehele breedte van de beugel beslaat.

Tot de groep ronde gespen kan een gesp met een gearceerde beugel (catnr. 23) gerekend worden. Dit type komt vooral in 16de- en 17de-eeuwse contexten voor.¹¹ Uit Zwolle is een 16de-eeuwse schoen bekend die voorzien is van een dergelijk type gesp.¹² In de 15de en 16de eeuw komen de dubbelgespen in

zwang. Het gaat dan hoofdzakelijk om dubbelovale, dubbel trapeziumvormige en rechthoekige of vierkante gespen.

Uit de periode 1500-1600 stammen drie dubbelovale gespen (catnr. 24, 25, 26). Deze komen al vanaf de 15de eeuw voor en kunnen onderscheiden worden in een laag en hoog model. In de loop van de 17de eeuw worden de lagere typen grotendeels vervangen door de hogere. Ook de verdiepte angelrust zal geleidelijk verdwijnen. De drie gespen van Werkeren kunnen gerekend worden tot het lage model en hebben op de beugel een angelrust.

Onder het vondstmateriaal is ook een gesp van het hogere type aanwezig. Deze gesp (catnr. 27) heeft een verdikte en met groeflijnen versierde angelrust. Cuddeford dateert een gesp van dit type in het midden of einde van de 18de eeuw. Het gaat hierbij volgens hem om een typisch militaire gesp die al in de 17de eeuw is ontwikkeld en in de gehele 18de eeuw wordt gebruikt.¹³ Hasselt dateert een gesp van dit type in de late 16de of vroege 17de eeuw.¹⁴ Ook de gesp uit Werkeren kan aangemerkt worden als militaire gesp. Een datering in de periode 1675-1775 ligt voor de hand. Niet alleen de dubbelovale gespen kennen een lange looptijd, ook de rechthoekige gespen met tussenstijl komen gedurende een lange periode voor. Laatstgenoemde gespen zijn bekend uit 16de-eeuwse contexten, maar zijn met name in de eerste helft van de 17de eeuw veel gebruikt. Binnen de rechthoekige gespen valt een onderscheid te maken in de vorm van de tussenstijl. Naast tussenstijlen met een rechthoe-

Boetius Adamsz Bolswert (1580-1633) 'Frederik V van de Paltz'. Coll. Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

23

1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 5-1-9
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1500-1600
6. diam. 2,2
7. messing
8. gegoten rond, parelrand

24

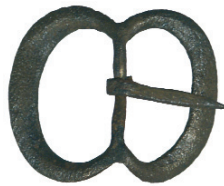
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 30-1-4
4. grachtvulling voorburcht
5. 1500-1600
6. l. 2,5, h. 1,8
7. koper
8. gegoten dubbelovaal

kige of ronde doorsnede komen ook tussenstijlen voor waarbij aan de beugelzijde de stijl verdikt is. De gesp uit Werkeren (catnr. 28) kan gedateerd worden in de periode 1575-1650. Tot de 17de-eeuwse vondsten kan ook een grote vierkante gesp (catnr. 29) gerekend worden. De gesp met een lengte van 5,5 cm en een hoogte van 6,0 cm is afkomstig uit de grachtvulling en kan het best geplaatst worden in de periode 1600-1650. Uit dezelfde periode dateren ook twee dubbeltrapezium gespen. De gesp (catnr. 30) wordt gekenmerkt door een verlengde tussenstijl. Tot de categorie dubbelgespen kan verder nog een ovaal model met tussenstijl gerekend worden. Deze gesp (catnr. 31) heeft een versierde beugel en dateert uit de periode 1625-1675. Aan het eind van de 16de eeuw raakt de schoensp uit de mode en wordt de schoen vaak gesloten met behulp van veters en rozetten. Rond 1660 komt de schoensp weer terug in het modebeeld en wordt vanaf dat moment gekenmerkt door een losse tussenstijl met beslagplaat. Deze beslagplaat wordt aan het eind van de 17de eeuw of begin van de 18de eeuw vervangen door een beugel met haakpunt die in het leer kan worden geprikt. Aan deze beugel is ook de angel bevestigd. Onder de vondsten uit de gracht is een beslagplaat aanwezig die bestaat uit een plaatje messing waartussen de leren riem wordt

geklemd. Het geheel is vastgezet met een messing nageltje. Uit de periode 1660-1720 dateert een gesp (catnr. 32) van het model dubbeltrapezium gespen. De gespbeugel is versierd en gedeeltelijk opengewerkt. De ijzeren tussenstijl waaraan de beslagplaat of tweede beugel heeft gezeten is verdwenen. De vorm van de gesp is enigszins vergelijkbaar met een gesp uit Dunmow, Essex.¹⁵ Een belangrijk verschil is de verdikte angelrust die bij de gesp uit Essex ontbreekt. Een tweede soortgelijke gesp (catnr. 33) heeft een beugel met haak- of prikpunt. Beugels met een enkel prikpunt komen vanaf omstreeks 1690 voor. Opvallend is dat vanaf 1720 de haakbeugels met twee of drie prikpunten de boventoon voeren. De vorm van de gespbeugel en de aanwezigheid van de haakbeugel met prikpunt maken een datering in de periode 1690-1720 aannemelijk. Deze datering geldt ook voor een losse beugel met haakpunt (catnr. 34). Een derde gesp (catnr. 35) uit de groep dubbeltrapezium gespen heeft een versierde beugel. De losse tussenstijl met beslagplaat of beugel ontbreekt. De gesp is daarom alleen op basis van de vorm en versiering te plaatsen in de periode 1660-1720. Onder de gespen van Werkeren komt verder een exemplaar voor met een beslagplaat met vlindervormige uiteinden (catnr. 36). De gebogen uiteinden werden door een gleuf in de schoen-

- 25
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 6-1-3
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1500-1600
6. l. 2,7, h. 2,3
7. koper
8. gegoten dubbelovaal

- 26
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 2-1-3
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1500-1600
6. l. 4,2, h. 3,0
7. messing
8. gegoten dubbelovaal

- 27
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 0-0-0
4. losse vondst
5. 1625-1775
6. l. 5,7, h. 10,6
7. messing
8. gegoten dubbelovaal

- 28
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-23
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1575-1650
6. l. 3,2, h. 2,3
7. messing
8. gegoten rechthoekig

- 29
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1600-1650
6. l. 5,5, h. 6,0
7. messing
8. gegoten vierkant

riem gehaald. Door het ontbreken van de angel is het niet duidelijk hoeveel angelpunten deze gesp heeft gehad. De gesp kan op basis van de beugel en de beslagplaat gedateerd worden in de periode 1720-1790. Gespen met meerdere angelpunten zijn gedurende de gehele 18de eeuw veel gebruikt als afsluiting van de kniebroek. De losse angel in de vorm van een vork (catnr. 37) heeft mogelijk deel uitgemaakt van een dergelijke kniegesp. De angel kan het best geplaatst worden in de periode 1720-1770.¹⁶ Een veel voorkomend type gesp in de 18de eeuw is de gesp met een licht gebogen beugel. Dit type komt zowel in een rechthoekige als ovale vorm voor. Veel van dit soort gespen zijn onversierd. Dit is tevens de reden voor de ruime datering van dit type gesp in de periode 1700-1800. Onder de vondsten uit de grachtvulling bevindt zich een onversierde gesp van dit type (catnr. 38). Verwant hieraan is een gesp met een licht gebogen beugel met op de plaats van de angelrust en de tussenstijl een waaierversiering (catnr. 39). Ook deze gesp moet geplaatst worden in de 18de eeuw. Onder dit type kunnen verder nog twee gespen geschaard worden met een verdikking op de beugel. De verdikking bevindt zich op de plek waar de losse tussenstijl in de gespbeugel wordt geklemd. De ene gesp (catnr. 40) heeft een

ovale vorm. De beugel is enigszins getordeerd. De andere gesp (catnr. 41) is niet compleet maar heeft op de angelrust een versiering die bestaat uit vier ronde vlakjes. Beide gespen dateren uit de 18de eeuw.

Gespen zijn ook toegepast op paardentuig. Veel van deze gespen zijn van ijzer en hebben een grote afmeting. Onder de gespen van de havezate Werkeren zijn drie gespen met een beugel in de vorm van een rechthoek (catnr. 42, 43 en 44). De gespen zijn moeilijk te dateren omdat de vondstcontext ontbreekt.

Onder de groep rechthoekige gespen zit ook nog een gesp (catnr. 45) met een licht gebogen beugel en een cilindrische huls. Deze gesp moet ergens tussen 1650-1750 gedateerd worden. Twee andere ijzeren gespen hebben een D-vormig model (catnr. 46 en 47). Rest verder nog een rechthoekige gesp met afgeronde hoeken (catnr. 48). Van deze gesp is slechts een klein deel van de angel bewaard gebleven.

Uit de 19de of begin 20ste eeuw stamt een messing gesp met ijzeren angel (catnr. 49). Deze gesp heeft aan de zijde van de angel een naar buiten geplaatste beugel. Dit naar buiten plaatsen van de beugel was nodig vanwege de dikkere leren riem die voor het paardentuig werd gebruikt.

- 30
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-0-1
4. losse vondst
5. 1575-1650
6. l. 3, h. 2,7
7. messing
8. gegoten dubbeltrapezium, verlengde tussenstijl

- 31
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 0-0-0
4. losse vondst
5. 1625-1675
6. l. 2,1, h. 1,5
7. messing
8. gegoten ovaal

- 32
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1660-1720
6. l. 5,3, h. 3,4
7. koper
8. gegoten gedeeltelijk opengewerkt, 4 gaten

- 33
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-13
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1690-1720
6. l. 4,6, h. 3,3
7. messing
8. gegoten gedeeltelijk opengewerkt, 4 gaten

- 34
1. beugel met prikpunt
2. Zwolle, Werkeren
3. 0-0-0
4. losse vondst
5. 1690-1720
6. l. 2,7, h. 3,2
7. messing
8. gegoten

- 35
1. gesp
2. Zwolle, Werkeren
3. 0-0-0
4. losse vondst
5. 1660-1720
6. l. 3,2, h. 2,5
7. messing
8. gegoten

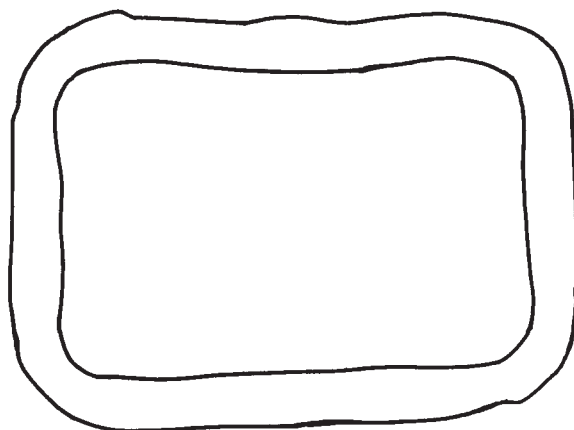
- 36
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. losse vondst
 5. 1720-1790
 6. l. 2,5, h. 2,3
 7. messing/ijzer
 8. gegoten

- 41
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1700-1800
 6. l. 3,6, h. 2,6
 7. messing
 8. gegoten

- 37
 1. angel van gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-20
 4. bruggenhoofd tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1720-1770
 6. l. 1,9, h. 0,8
 7. koper
 8. gegoten twee angelpunten

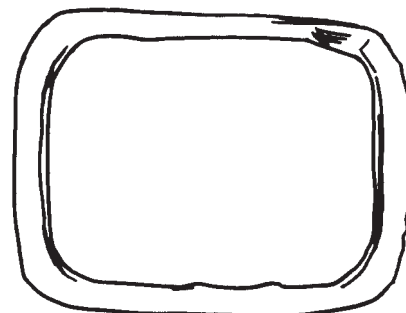
- 38
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1700-1800
 6. l. 3,2, h. 2,2
 7. messing
 8. gegoten

- 39
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1700-1800
 6. l. 3,0, h. 2,1
 7. messing
 8. gegoten waaiversiering

- 42
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. losse vondst
 5. 1500-1800
 6. l. 7,5, h. 5,2
 7. ijzer
 8. gesmeed

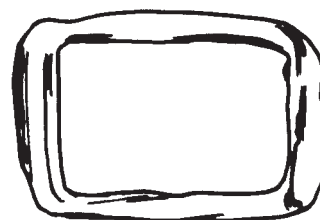
- 40
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-20
 4. bruggenhoofd tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1700-1800
 6. l. 4,3, h. 3,0
 7. messing
 8. gegoten

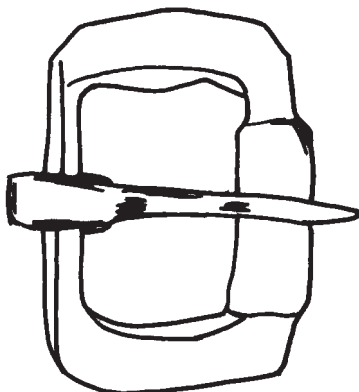
- 43
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. losse vondst
 5. 1500-1800
 6. l. 5,3, h. 4,2
 7. ijzer
 8. gesmeed

- 44
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 4,2, h. 2,9
 7. ijzer
 8. gesmeed

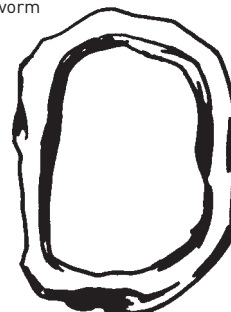
- 45
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1650-1750
 6. l. 3,0, h.5,0
 7. ijzer
 8. gesmeed cilindrische huls

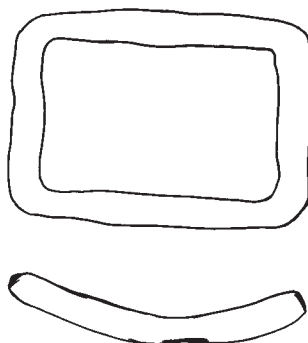
- 46
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 2,6, h. 3,4
 7. ijzer
 8. gesmeed

- 47
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 2-1-5
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 3,0, h.4,0
 7. ijzer
 8. gesmeed D-vorm

- 48
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 4,0 h. 2,3
 7. ijzer
 8. gesmeed afgeronde rechthoek

- 49
 1. gesp
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. losse vondst
 5. 1800-1900
 6. l. 3,3, h. 3,6
 7. messing, ijzer
 8. gegoten

Knopen

In de eerste helft van de 16de eeuw komt de metalen knoop in de mode. Was het toen nog gebruikelijk om tot circa 20 knopen aan het kostuum te dragen, in de 17de eeuw kon dit aantal oplopen tot 200 per kostuum. Over het algemeen kan gesteld worden dat knopen tot aan het einde van de 17de eeuw vrijwel altijd gegoten zijn. Belangrijke dateringskenmerken van knopen zijn de oogverbinding, de decoratie, de grootte en de materiaalsoort. De drie oogverbindingen zijn elk kenmerkend voor een bepaalde tijdsperiode. Het staafoog komt vooral in de 16de eeuw voor, het draadoog in de 17de eeuw en het gietoog vanaf het einde van de 16de eeuw. De afmeting van de knoop kan variëren, maar het lijkt erop dat vanaf het eind van de 17de eeuw grotere knopen het modebeeld bepalen.

Over 16de en 17de-eeuwse knopen is een tweetal belangrijke studies verricht. Dit zijn de studie van Baart over een groot aantal knopen dat gevonden is in Amsterdam en de studie van Kerkvliet over een grote verzameling knopen afkomstig van het Verdrongen land van Zeeland.¹⁷

De oudste knoop van Werkeren (catnr. 50) wordt gekenmerkt door een versiering die bestaat uit een bloemmotief.¹⁸ Op basis van de aanwezigheid van het staafoog kan de knoop gedateerd worden in de periode 1575-1600. Opvallend aan deze knoop is de plaats van het staafoog. Het oog is niet centraal onder de knoop geplaatst. Dit fenomeen komt vaker voor bij dit type knoop en kan mogelijk wijzen op een massaproductie. Halffabrikaten zijn gevonden op het Waterlooplein in Amsterdam en de Coolsingel in Rotterdam.¹⁹

- 50
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1575-1600
 6. diam. 1,2
 7. messing
 8. gegoten staafoog, bloemmotief

- 51
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1625
 6. diam. 1,0
 7. nikkel/messing
 8. gegoten

Uit de periode 1600-1625 is een nikkelen knoop met messing oog (catnr. 51). De bovenkant van de knoop is versierd met een bloemmotief. In de periode 1625-1650 nemen kleine messingknoopjes met een diameter tussen de 1,0 en 1,3 cm en een draadoog een dominante plaats in. Veel van deze knopen zijn versierd met een roos of vlechtbandmotief. Een klein knoopje (catnr. 52) uit de grachtvulling heeft een versiering die bestaat uit een tudorroos. Een vergelijkbaar exemplaar is aangetroffen in Nieuwlande.²⁰

Onder de knopen van Werkeren zijn ook knopen met een vlechtbandmotief. De twee knopen met een diameter van 1,3 cm hebben een draadoog en kunnen in de eerste helft van de 17de eeuw worden geplaatst (catnr. 53 en catnr. 54). Ze vertonen kleine verschillen in de decoratie. Bij de ene knoop beslaat de decoratie de gehele bovenzijde, terwijl bij de andere knoop de versiering geplaatst is binnen een parelrand.

Een derde knoop met een vlechtbandmotief is van een lood-tin legering en heeft een messing draadoogje (catnr. 55). Het vlechtbandmotief is waarschijnlijk afgeleid van de met draad omvlochten benen knopen uit de 17de eeuw. Knopen van lood-tin met een messing oogje worden tussen 17de-eeuws vondstmateriaal vrij veel aangetroffen. Naast versierde exemplaren komen ook veel onversierde knopen voor. Ook op Werkeren is een onversierd exemplaar aangetroffen (catnr. 56). De knopen zijn vaak slecht bewaard gebleven en blijven daarom in veel publicaties buiten beschouwing. Een ander type knoop uit de late 16de begin 17de eeuw is een tinnen knoop met een gietoog (catnr. 57). De knoop is versierd met een roosmotief.

In de periode 1750-1800 komen er veel knopen voor die bestaan uit verschillende onderdelen. Om een houten kern zijn twee losse metaaldelen gesoldeerd. Het draadoog is aan de kern bevestigd. Aan weerszijden van het oog zijn meestal twee ontluchtingsgaten aanwezig.

Binnen de samengestelde knopen zijn verschillende types bekend. Het meest algemene type wordt gekenmerkt door een bovenzijde met een halfronde vorm en een platte onder-

kant. Dit type knoop wordt in Bourtange als uniformknoop bestempeld.²¹ Er is een aantal knopen van dit type. Een klein percentage is compleet, van de overige exemplaren rest alleen nog een van de kapjes of de houten kern.

Van vijf knopen is het oog afgebroken. Er zijn onder andere een tinnen exemplaar en een messing knoop met op de bovenzijde een graving. De voorstelling van de graving is niet meer zichtbaar. De overige drie knopen zijn niet versierd en worden gekenmerkt door één of meerdere groeflijnen. De twee complete exemplaren (catnr. 58 en 59) zijn van messing en verschillen van elkaar in afmeting. De knoop met een diameter van 2,2 cm is versierd met een enkele groef. De kleinere knoop is niet versierd.

In de 18de eeuw komen naast samengestelde knopen ook gegoten exemplaren voor. Een tinnen knoop uit de grachtvulling (catnr. 60) kent een identieke parallel in Bourtange. De knoop is schotelvormig en kan gedateerd worden in de periode 1725-1775. Uit dezelfde periode dateert een knoop met een rankenversiering (catnr. 61). De knoop is schotelvormig en vervaardigd van tin. Schotelvormige en platte knopen komen in de 18de eeuw veel voor. De vroegste exemplaren uit de eerste helft van de 18de eeuw hebben een staafoog. Onder het vondstmateriaal van Werkeren komt ook een platte knoop met staafoog (catnr. 62) voor. Hij stamt uit de eerste helft van de 18de eeuw.

Onder de knopen laat zich ook een manchetknoop herkennen. Deze knoop (catnr. 63) uit de periode 1725-1800 is vervaardigd van zilver. De bovenkant bestaat uit een rechthoek met vier schuine hoeken waarin glas is ingelegd.

Uit de grachtvulling van Werkeren is een aantal afvalstukken (catnr. 64) van vertind ijzer aangetroffen. De afvalstukken zijn de restanten van de vertind ijzeren plaat waaruit ronde schijfjes zijn gestanst. In de bouwput van de Brandweerkazerne aan de Harm Smeengekade in Zwolle zijn identieke afvalstukken gevonden.²² Het is niet duidelijk van welk soort product de afvalstukken afkomstig zijn, maar het zou met de fabricage van knopen te maken kunnen hebben.

52

1. knoop
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1625-1650
6. diam. 1,0
7. messing
8. gegoten tudorroos

54

1. knoop
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1600-1650
6. diam. 1,3
7. messing
8. gegoten draadoog, vlechtbandmotief binnen parelrand

53

1. knoop
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-17
4. grachtvulling voorburcht
5. 1600-1650
6. diam. 1,3
7. messing
8. gegoten draadoog, vlechtbandmotief

55

1. knoop
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-20
4. bruggenhoofd tussen voor- en hoofdburcht
5. 1600-1700
6. diam. 1,4
7. lood-tin/messing
8. gegoten draadoog, vlechtbandmotief

- 56
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1700
 6. diam. 1,4
 7. lood-tin
 8. gegoten

- 62
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 5-1-3
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1700-1750
 6. diam. 2,6
 7. messing
 8. gegoten staafoog

- 57
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1575-1650
 6. diam. 1,4
 7. tin
 8. gegoten gietoog, roosmotief

- 63
 1. manchetknoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1725-1800
 6. diam. 1,2
 7. zilver/glas
 8. gegoten, geslepen

- 58
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-17
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1750-1800
 6. diam. 2,2
 7. messing
 8. gevormd, gesoldeerd

- 64
 1. afval
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-17
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 6,3
 7. vertind ijzer
 8. geslagen, vertind

- 59
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-17
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1750-1800
 6. diam. 1,6
 7. messing
 8. gevormd, gesoldeerd

- 60
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1725-1775
 6. diam. 1,9
 7. tin
 8. gegoten

- 61
 1. knoop
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1725-1775
 6. diam. 1,7
 7. tin
 8. gegoten rankenversiering

Nestels

Nestels zijn vervaardigd uit opgerolde plaatjes koper en bevestigd aan het uiteinde van leren veters en koorden van textiel. Door de nestel werd het rijgen gemakkelijker gemaakt en bescherming van de veter of het koord gewaarborgd. Op 16de- en 17de-eeuwse schilderijen en prenten is te zien dat nestels werden gebruikt bij het sluiten van jassen, hessen, broeken, tasbeugels en bij de bevestiging van mouwen aan hesjes. Aan het eind van de 16de eeuw zijn ze puur gebruikt als decoratie. In deze periode komen ook rijk versierde, geëmailleerde en zelfs gouden nestels voor. Nestels komen al vanaf het tweede kwart van de 13de eeuw voor. Binnen de nestels zijn vier typen te onderscheiden. De nestel uit Werkeren (catnr. 65) is van een type waarbij de randen bij de naad naar binnen zijn gebogen. Dit type komt in Engeland en Nederland zeer algemeen voor en kan gedateerd worden na 1550. In een gesloten vondstcomplex uit Tiel met een datering tussen 1701-1778 komt dit type nestel ook nog voor. Een datering van dit type tussen 1550 en 1775 ligt voor de hand.

- 65
 1. nestel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1550-1775
 6. l. 4,3
 7. messing
 8. geslagen, gerold

- 66
 1. kledinghaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1575-1650
 6. l. 3,4, h. 2,0
 7. messing
 8. gegoten, opengewerkt

- 67
 1. kledinghaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1450-1750
 6. l. 3, h. 1,5
 7. messing
 8. getrokken

- 68
 1. kledinggoog
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1450-1750
 6. l. 1,2, h. 1,4
 7. messing
 8. getrokken

- 69
 1. gordelsluiting
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 4-1-15
 4. grachtvulling hoofd- en voorburcht
 5. 1575-1650
 6. l. 6,7, h. 2,4
 7. messing
 8. gegoten

Kledingsluitingen

In de 16de eeuw worden gegoten, meestal opengewerkte, kledinghaken populair. Onder de vondsten uit Nieuwlande van vóór 1530 is dit type haak al in groten getale aanwezig.²³ Ook in Amsterdam zijn veel kledinghaken opgegraven. De haakjes komen in Amsterdam uit laat 16de- en begin 17de-eeuwse vondstcontexten.²⁴

De opengewerkte kledinghaak heeft altijd aan één van de uiteinden een rechthoekige of driehoekige opening. Op verschillende prenten en schilderijen is zichtbaar dat dit deel aan het kledingstuk is bevestigd. De scherpe haak was bedoeld om in het kledingstuk te haken.²⁵ Speciale kledingogen voor deze haken bestonden waarschijnlijk niet. De kledinghaak uit Werkeren (catnr. 66) heeft een versiering die bestaat uit een bloemmotief en kan gedateerd worden tussen 1575 en 1650. Tot de meest eenvoudige kledingsluitingen kunnen haken en ogen van koperdraad gerekend worden. Zowel de haakjes als de oogjes waren aan het kledingstuk bevestigd. Over de functie van deze haakjes en oogjes is in het verleden nogal gespeculeerd. Bij een aantal begravingen in St. Margaret's Church, Magdalen Street in Engeland is dit soort haken en ogen langs de armen van de skeletten aangetroffen.²⁶ Dit geeft aan dat dit soort primitieve sluitingen daadwerkelijk als kledingsluitingen zijn gebruikt. Op schilderijen is te zien dat de sluitingen ook veel op kragen en manchetten zijn toegepast. Volgens Baart komen ze al vanaf de 15de eeuw voor. Uit de vondsten in Zwolle en Tiel is gebleken dat dit soort sluitingen ook nog in de 18de eeuw zijn gebruikt. De kledingsluitingen uit Werkeren (catnr. 67 en 68) zijn daarom moeilijk te dateren.

Gordelsluitingen

Gordels werden niet alleen gesloten door middel van gespen maar ook met sluitingen die in de literatuur bekend staan als gordelsluitingen. Het gaat hierbij om sluitingen die uit drie onderdelen bestaan: twee beslagplaatjes die aan een riem waren bevestigd met aan de uiteinden een haak en een middenstuk dat bestaat uit drie ogen. Aan het derde oog kon een los object worden bevestigd. Dergelijke middenstukken komen al vanaf de 15de eeuw voor en blijven tot in de 17de eeuw in gebruik. Veel van deze gordelsluitingen werden gebruikt voor laaghangende smalle gordels en worden daarom ook wel bandeliersluitingen genoemd. Ze zijn meestal niet compleet. Uit Werkeren is een complete sluiting (catnr. 69) bekend die gedateerd kan worden in de periode 1575-1650. De datering is gebaseerd op de vorm van de twee haken.

Beslag

Een beslagstuk in de vorm van de letter S (catnr. 70) kan gerekend worden tot de categorie letterbeslag. De meest frequent voorkomende letters zijn de kapitalen S (Sancta) en M (Maria).²⁷ De gebruikte materiaal-soort is meestal lood-tin. Soortgelijke beslagen zijn bekend uit Nieuwlande en Middelburg en worden daar gedateerd in de eerste helft van de 16de eeuw.

70

1. Letterbeslag
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-16
4. grachtvulling voorburcht
5. 1500-1550
6. l. 1,2, h. 2,0
7. lood-tin
8. gegoten kapitaal S

71

1. beslag
2. Zwolle, Werkeren
3. 9-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1575-1850
6. l. 2,5, h. 2,1
7. messing
8. gegoten

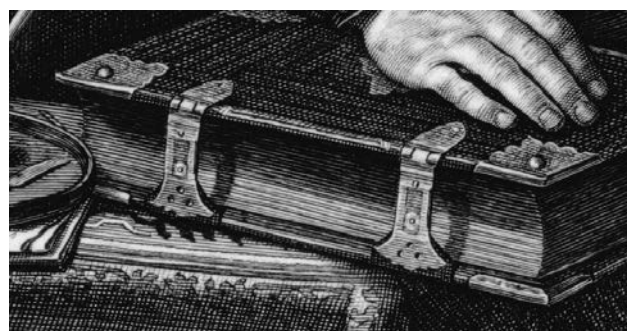
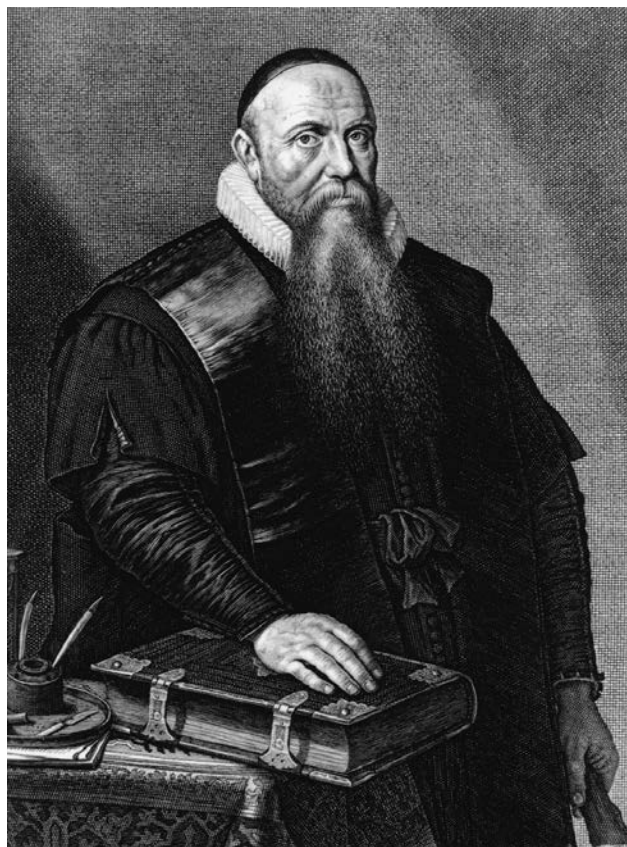
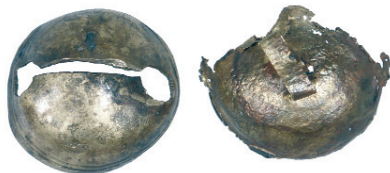
72

1. beslag
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1550-1650
6. l. 3,5, h. 1,5
7. messing
8. gegoten

73

1. bel
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1600-1700
6. diam. 2,3
7. messing
8. geslagen, gesoldeerd ingeslagen 5

Willem Jacobz Delff (1580-1638), 'Jacobus Trigland'. Coll. Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Een pijlvormig beslagstuk (catnr. 71) kan op basis van de manier van bevestiging gedateerd worden in de periode 1575-1850. Het beslagstuk is uitgevoerd met twee meegegoten bevestigingsangels die omgebogen zijn. Leerbeslag met twee meegegoten angels lijkt niet vóór 1500 voor te komen. Een ander beslagstuk (catnr. 72) heeft eveneens twee meegegoten angels. Het beslag dateert uit de periode 1550-1650.

Belletjes

Het belletje uit Werkeren is vervaardigd van messing. Het bestaat uit twee helften die aan elkaar zijn gesoldeerd. Aan de bovenzijde is een oogje dat bestaat uit een messing strip. Aan de onderzijde zitten twee klankgaten die via een sleuf met elkaar zijn verbonden. Belletjes van dit type worden aan het eind van de 13de eeuw algemeen en blijven in deze vorm

tot in de 17de eeuw bestaan.²⁸ Vroege exemplaren hebben een oog van draad, latere exemplaren bezitten een oog dat vervaardigd is uit een messing strip.²⁹

Belletjes uit de 17de eeuw hebben vaker een ingeslagen cijfer aan de onderzijde.³⁰ Dit cijfer heeft te maken met de afmeting van het belletje. Op het belletje uit de grachtvulling is het cijfer 5 zichtbaar. Op de plek waar de twee helften aan elkaar zijn gesoldeerd is het belletje versierd met twee groeven. Over de functie van de meeste bellen tasten we nog in het duister. In de 14de en 15de eeuw zijn ze bekend als kledingaccessoire. Later in de 16de eeuw worden de belletjes ook veel gedragen door paarden, jacht- en plezierhonden en worden ze gebruikt bij de valkenjacht. De meeste bellen zullen echter onderdeel uit hebben gemaakt van een rinkelbel of rammelaar. Het Zwolse belletje (catnr. 73 en 74) zal eveneens voor dit doeleind gebruikt zijn en kan gedateerd worden in de periode 1600-1700.

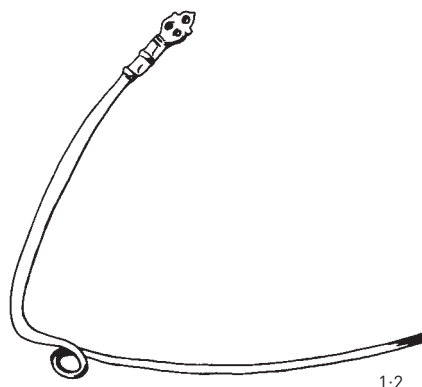
- 74
 1. bel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1700
 6. diam. 1,8
 7. messing
 8. geslagen, gesoldeerd

- 75
 1. oorijzer
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1600-1650
 6. l. 13,0
 7. messing
 8. gesneden, gevormd, gesoldeerd

- 76
 1. oorijzer
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1600-1650
 6. l. 12,1
 7. messing
 8. gesneden, gevormd, gesoldeerd, verguld

Oorijzers

Het oorijzer is een belangrijk onderdeel van de streekdracht. Het is ontstaan uit de verende beugel waarmee de muts op het hoofd is vastgeklemd.³¹ Een oorijzer bestaat uit een halfronde beugel met aan de uiteinden de stiften. De stiften zijn van messing en in sommige gevallen vertind, verzilverd of zelfs verguld. Op de overgang van de beugel naar de stift is meestal een oog of lus aangebracht. Aan dit oog is de muts bevestigd.

De uiteinden van de stiften zijn vaak versierd en doorboord. Aan dit gat kon een parel of oorijzerhanger worden gehangen. Oorijzers komen in grote delen van Nederland voor. In gebieden waar klederdrachten worden gedragen zijn ze het meest verspreid. In onze streken werd het oorijzer gedragen in de plaatsen langs de voormalige Zuiderzeekust en in het noordelijk deel van Overijssel (ten noorden van Zwolle). Tijdens de opgraving op Werkeren zijn twee oorijzers opgegraven. Eén exemplaar (catnr. 75) waarvan de linker stift is afgebroken, is van messing. Het uiteinde van de stift doet denken aan een druiventros en is voorzien van 7 kleine gaatjes en 1 groot gat. Door het grote gat kon een hanger worden gestoken. Op de plaats van het oogje is een beschadiging te zien. Waarschijnlijk heeft aan de beugel een gesoldeerd ringetje gezeten.

Een tweede oorijzer (catnr. 76) bestaat uit een messing beugel met aan de uiteinden twee gesoldeerde stiften. De beugel lijkt verguld te zijn geweest en wordt gekenmerkt door een lus. Lussen komen meestal alleen voor bij beugels die uit draad zijn vervaardigd en een ronde doorsnede hebben.³² Het oorijzer uit Zwolle heeft echter een uit plaat gesneden beugel. Het stiftje is vervaardigd van tin en heeft de vorm van een driepas. Beide oorijzers kunnen gedateerd worden in de periode 1600-1650.

4. Wapens

Wapens en toebehoren

Een ijzeren gevestknop (catnr. 77) heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van een degen. De knop is zwaar uitgevoerd en was bedoeld om zorg te dragen voor een goede balans van het steekwapen.³³ De gevestknop is niet versierd en kan gedateerd worden in de periode 1550-1650.

Onder de metalen voorwerpen bevinden zich drie zogenaamde lunzen (catnr. 78, 79, 80). Lunzen dienden ervoor te zorgen dat de wielen van een affuit of rolpaard niet van de wielas aflieden. Aan het uiteinde van de luns is een rechthoekige opening zichtbaar. Deze opening was bedoeld voor borging met een splitpen. In een onderzoek naar de materiele cultuur op binnenvaartschepen wordt gesteld dat de luns ook onderdeel kan zijn van een zogenaamde kruikar. Deze kruikarren zijn gebruikt voor het vervoeren van mest.³⁴ Om het kruit achterin de loop van een kanon te brengen werd in plaats van een kruitlepel ook wel een kruitzak of kardoes gebruikt. Een koperen ruimnaald diende ervoor om via het zundgat in het kanon de kruitzak open te prikken zodat het kanon afgevuurd kon worden. De naald (catnr. 81) is van koperdraad en heeft een lengte van 16 cm.

'Der Messerschmidt'. Das Ständebuch, J. Amman, Leipzig, 1960.

77

1. gevestknop
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1550-1650
6. h. 4,5
7. ijzer
8. gesmeed

1:2

78

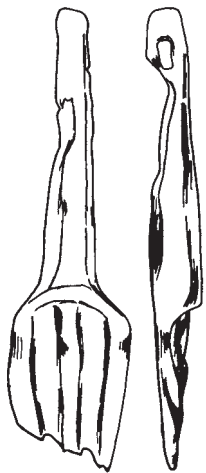
1. luns
2. Zwolle, Werkeren
3. 31-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1500-1800
6. l. 8,4, b. 2,8
7. ijzer
8. gesmeed

1:2

79

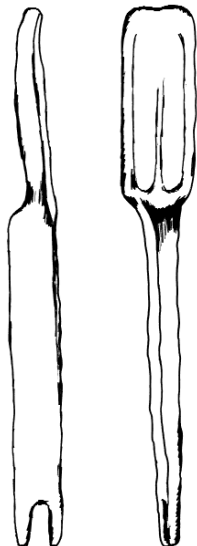
1. luns
2. Zwolle, Werkeren
3. 30-1-3
4. grachtvulling voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 13,1, b. 3,4
7. ijzer
8. gesmeed

1:2

80

1. luns
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-18
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 15,1, b. 2,1
7. ijzer
8. gesmeed

1:2

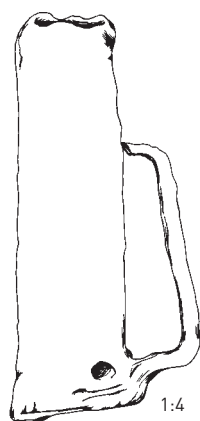
- 81
 1. ruimnaald
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-2
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 16,0
 7. messing
 8. getrokken

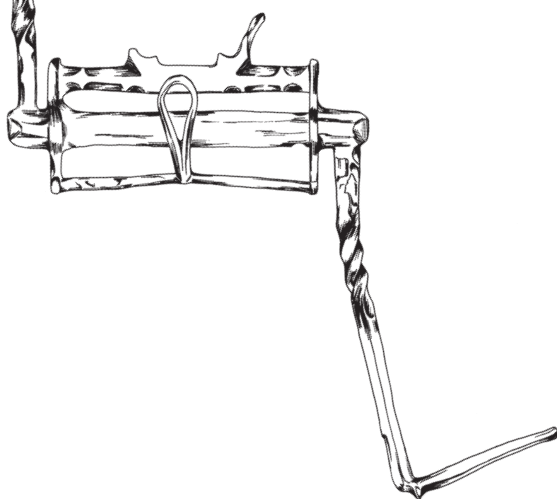
- 83
 1. pijlpunt
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1250-1600
 6. l. 6,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

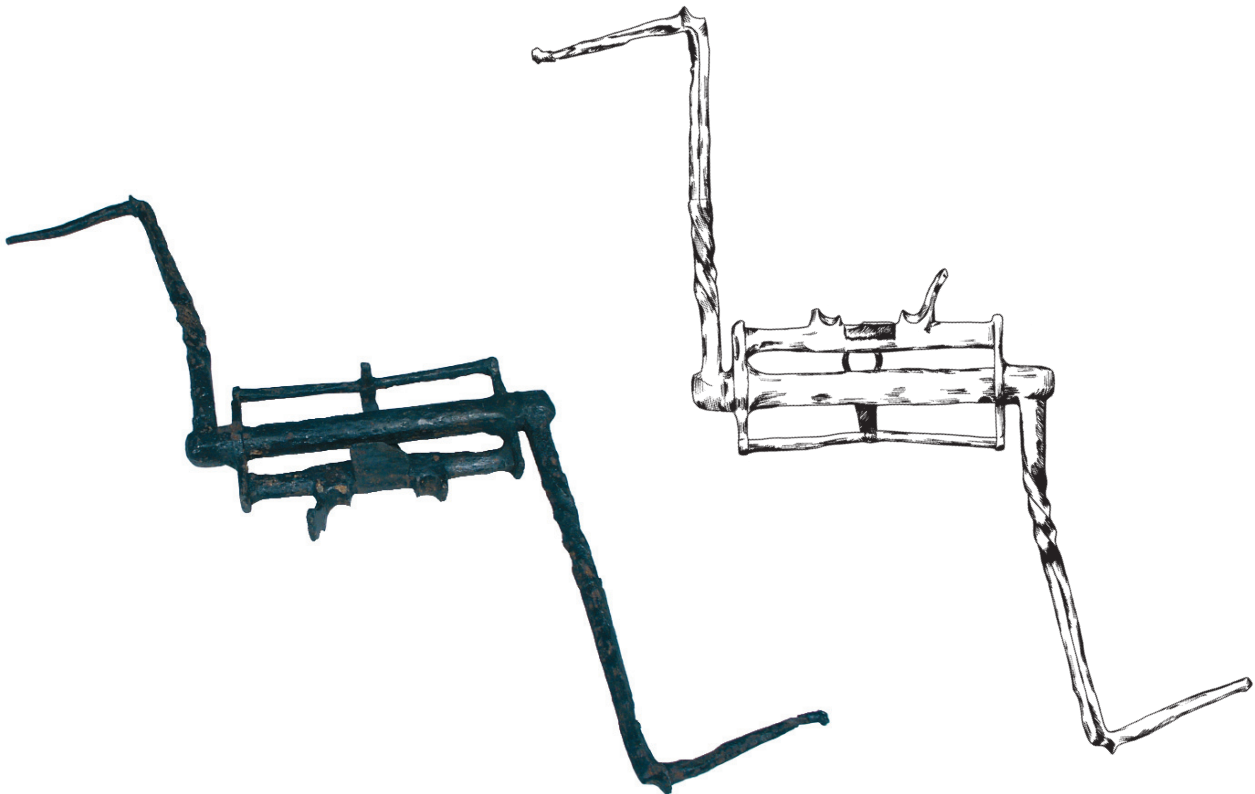

- 82
 1. kannetje voor kanon
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-18
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1400-1600
 6. l. 21,5, b. 9,6
 7. ijzer
 8. gesmeed

- 84
 1. kruisboogspanner
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-44
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 41,0, b. 18,9
 7. ijzer/hout
 8. gesmeed

Een bijzondere vondst is een ijzeren kannetje (catnr. 82). Het kannetje bestaat uit een aan een zijde afgesloten buis met een handvat. Het voorwerp heeft onderdeel uitgemaakt van een achterlader. Het kannetje werd in de achterzijde van het kanon geplaatst en vergrendeld. Door gebruik te maken van meerdere kannetjes kon het kanon snel achter elkaar worden afgevuurd. Een soortgelijk kannetje is opgegraven in de gracht van de Tweede burcht van Kuinre.³⁵

Een ijzeren pijlpunt (catnr. 83) uit de gracht kan geïnterpreteerd worden als kruisboogpijlpunt. Tussen pijlpunten voor handbogen en kruisbogen bestaan belangrijke verschillen. Handboogpijlpunten zijn slanker, lichter en langer (70-80 cm) dan kruisboogpunten. De gemiddelde lengte van een kruisboogpijl is 35-40 cm. Daarnaast waren de kruisboogpijlen voorzien van kleinere vanen die niet alleen uit veren werden vervaardigd, maar waar ook materialen als houtspaanders, koper, leer, been en perkament voor zijn gebruikt. De pijlpunt uit Werkeren heeft een zware massieve punt en een ruitvormige doorsnede en kan op basis van deze kenmerken tot de zogenaamde "bodkin" pijlpunten worden gerekend. Dit type pijlpunt komt voor vanaf de 13de tot 16de eeuw.³⁶

Tot een van de absolute topvondsten kan een spanner van een kruisboog (catnr. 84) gerekend worden. De spanner heeft onderdeel uitgemaakt van een grote kruisboog die voor militaire doeleinden is gebruikt. Voor de jacht was de boog veel te groot en onhandelbaar. Het spannen van de boog kostte daarnaast veel tijd. De kruisboogspanner kon aan de achterzijde

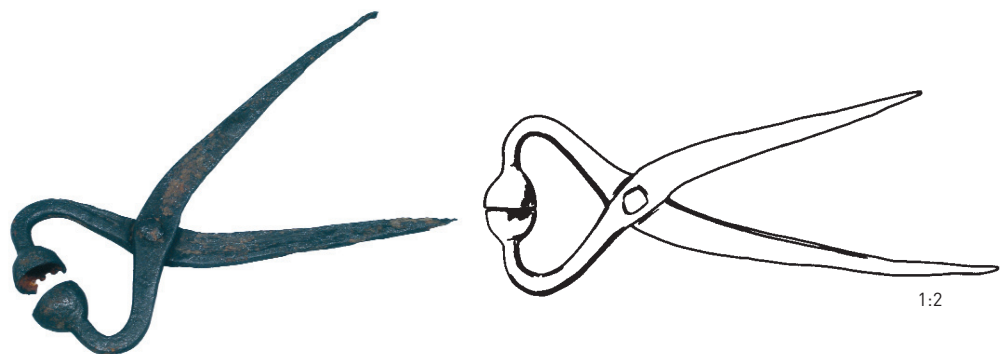
van de boog worden bevestigd. Na het spannen werd deze verwijderd.³⁷ De spanner kan gedateerd worden in de periode 1500-1800.

Rest verder nog een ijzeren tang (catnr. 85) die gebruikt is om kogels te gieten. Het gaat dan om kogels voor lichtere wapens (1,3 cm). Opvallend is dat de uiteinden van de tang aangepunt zijn. Het lijkt erop dat de uiteinden in hout gestoken moeten zijn. Op deze manier kon de tang gemakkelijk in het vuur worden gehouden.

Kogels

De meest voorkomende kogels zijn van lood en hebben een ronde vorm. Ze komen in verschillende afmetingen voor en worden meestal bestempeld als musketkogels. Veel van dit soort kogels zijn echter niet voor het musket gebruikt, maar waren bedoeld voor lichtere wapens als de pistolet en de Arquebus. Globaal kan gesteld worden dat kogels met een kaliber tussen de 9 en 11 mm gebruikt zijn voor pistoletten, kogels van 13-15 mm voor lichtere wapens als Arquebussen en kogels tussen de 17 en 20 mm voor zware geweren als het musket. Onder het vondstmateriaal zijn zowel kogels van lichte als zware wapens (catnr. 86 en 87) aanwezig. Opvallend is een kogel (catnr. 86) met een uitstulping. Deze uitstulping is ontstaan tijdens het gietproces.

- 85
 1. kogeltang
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 14,0, b. 4,8
 7. ijzer
 8. gesmeed, geklonken

- 86
 1. kogel (licht wapen)
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-2
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. diam. 1,5
 7. lood
 8. gegoten

- 87
 1. kogel (zwaar wapen)
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-4
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. diam. 1,8
 7. lood
 8. gegoten

5. Gereedschap

IJzeren gereedschap

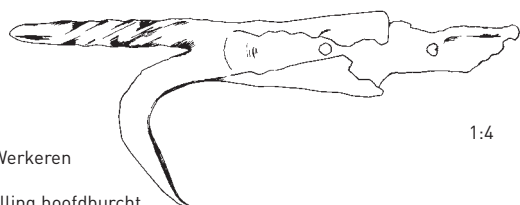
Onder de voorwerpen bevinden zich twee haken die bestaan uit een haak en een getorste punt. In de literatuur worden ze geïnterpreteerd als bootshaak of pikhaak. In de magazijnlijsten die betrekking hebben op de vesting Bourtange komen ze voor als ijshaak.³⁸ Opvallend is dat er zowel linker- als rechterhaken bestaan. In de holle schacht, waarin de houten steel wordt gestoken, zijn meestal twee of meerdere gaten aanwezig. De exemplaren uit Werkeren (catnr. 88 en 89) hebben een schacht met minimaal drie gaten. Het gaat hier om een linker- en een rechterhaak. Doordat de vorm van de pikhaak in de loop der eeuwen weinig is veranderd is het niet eenvoudig om de haken te dateren. De haken kunnen globaal gedateerd worden in de periode 1600-1800.

De wig (catnr. 90 en 91) is gebruikt om het klemmen van de zaag te voorkomen. De kielvormige wig werd tijdens het zagen in de zaagsnede geslagen. Wiggen kunnen verder gebruikt worden om bomen te vellen en hout te kloven.³⁹ Exemplaren uit Norwich worden zelfs geassocieerd met de metaalbewerking en dan met name om afgekoeld ijzer te bewerken.⁴⁰

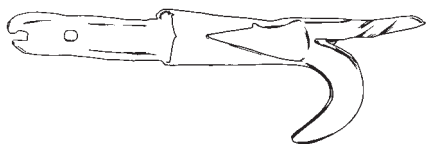
'Der Schmidt'. Das Ständebuch, J. Amman, Leipzig, 1960.

- 88
 1. pikhaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-4
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 26,9, b. 10,0
 7. ijzer
 8. gesmeed rechterhaak

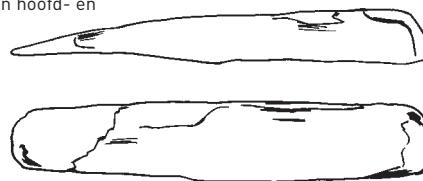
1:4

- 89
 1. pikhaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-44
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 24,0, b. 7,4
 7. ijzer
 8. gesmeed linkerhaak

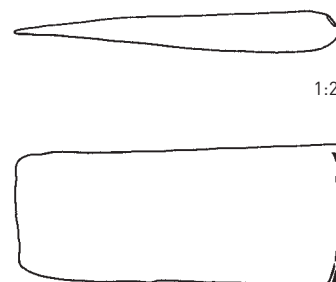
1:4

- 90
 1. wig
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 12,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 91
 1. wig
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 8,8
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

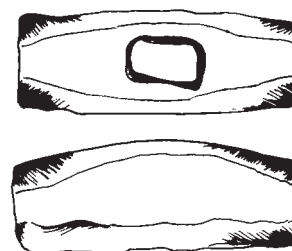
Een ander voorwerp dat gebruikt kan zijn bij de metaalbewerking is de moker. Mokers zijn zwaarder uitgevoerd dan hamers en zijn daarom ook voor ander zwaar werk gebruikt. De moker uit Werkeren (catnr. 92) is van een klein formaat en kan gedateerd worden in de 17de of 18de eeuw.

Uit dezelfde periode dateert een vijl (catnr. 93). Deze heeft een halfronde doorsnede en een angel waarop het houten heft geklemd kon worden.

Een ander voorwerp met twee spijkergaten is waarschijnlijk gebruikt als veer. Deze veer (catnr. 94) zorgde er bijvoorbeeld voor dat een bijl tijdens het gebruik niet van de steel afschoot. Verder kon het als bescherming van de steel dienen bij een eventuele misslag.

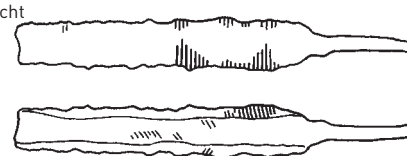
Onder de vondsten bevinden zich twee voorwerpen die voor het graven zijn gebruikt. Grofweg kan voor graafwerkzaamheden een indeling worden gemaakt in spaden en batsen. Het gaat om een fragment van een steekspade (catnr. 95). Het blad heeft met twee spijkers of bouten aan de achterzijde van een houten steel gezeten. De tweede schop (catnr. 96) is van een algemener type en kan gerekend worden tot de categorie batsen. Deze batsen kunnen zowel bij het graven van zand als bij het werken op de mestvaalt worden gebruikt. Beide graafwerktuigen zijn erg fragmentarisch en niet nauwkeuriger te dateren dan de periode 1600-1800.

- 92
 1. moker
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 2-1-3
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 8,0, b. 3,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 93
 1. vijl
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 10,3, b. 1,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 94
 1. veer
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-44
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 16,7
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 95
 1. spade
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 31,8, b. 9,7
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:4

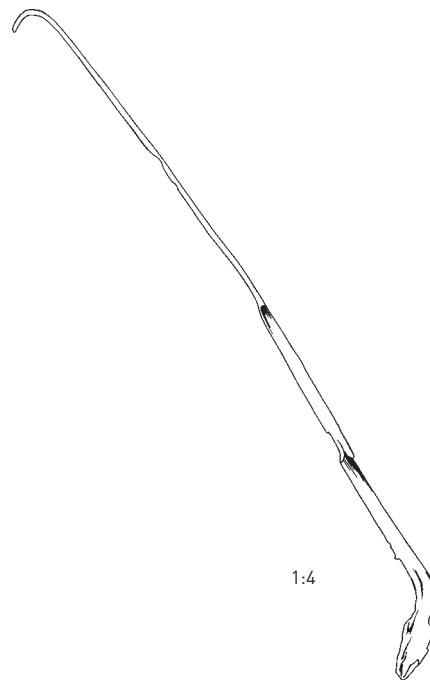
Tot de losse vondsten kan een groot fragment van een ijzeren lepel (catnr. 97) gerekend worden. Het lijkt hier te gaan om een gietlepel. De handgreep is plat en uit het uiteinde omgebogen. Dit is bedoeld om het voorwerp op te kunnen hangen. Mogelijk is deze gietlepel zelfs gebruikt voor het gieten van loden kogels in de daarvoor bestemde vormtang (catnr. 85). Uit de gracht van de hoofdburcht is verder een deel van een stuk gereedschap (catnr. 98) aangetroffen waarvan de functie niet bekend is. Het lijkt te gaan om een soort haak of voorwerp waarmee de gracht schoongehouden kon worden. Dit blijft echter een interpretatie.

Rest verder nog een fragment van een troffel (catnr. 99). De troffel kan gezien worden als gereedschap van een metselaar. De houten handgreep die op de angel heeft gezeten is verdwenen.

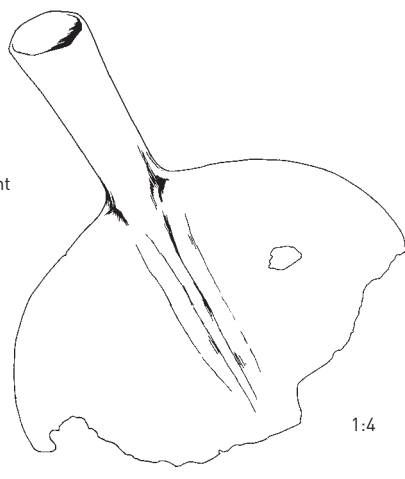
Passer

De messing passer (catnr. 100) uit de gracht heeft ijzeren punten gehad. Met de passer kunnen hierdoor op hout bijvoorbeeld ronde cirkels worden getrokken. Dit soort passers is vaak gebruikt door timmerlieden. De passer is gemerkt met een druiventrosje en vermoedelijk vervaardigd in Neurenberg. Een datering in de eerste helft van de 17de eeuw ligt voor de hand.

- 97
1. gietlepel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. losse vondst
 5. 1600-1800
 6. l. 41,3, b. 1,9
 7. ijzer
 8. gesmeed

- 96
1. bats
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 2-1-3
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 25,5, b. 22,5
 7. ijzer
 8. gesmeed

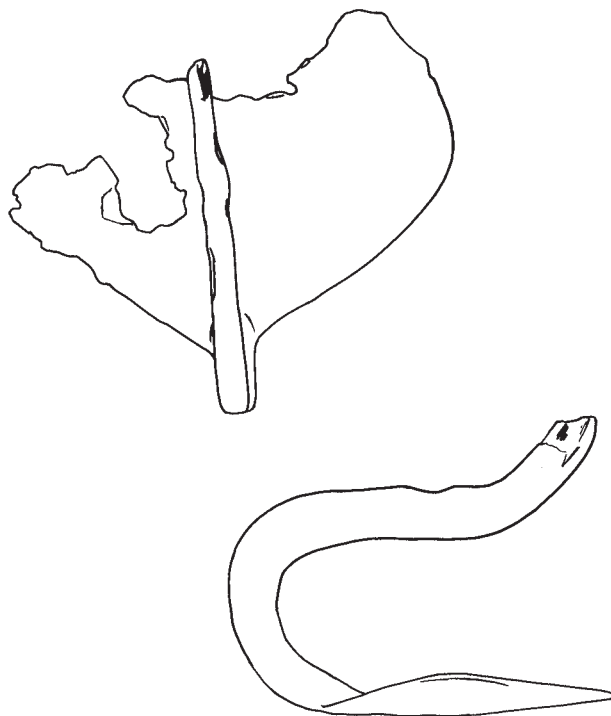

98

1. gereedschap?
2. Zwolle, Werkeren
3. 31-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1600-1800
6. l. 43,0, b. 3,2
7. ijzer
8. gesmeed

1:4

1:2

99

1. troffel
2. Zwolle, Werkeren
3. 2-1-3
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1600-1800
6. l. 10,7, h. 7,6
7. ijzer
8. gesmeed

100

1. passer
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1600-1650
6. l. 6,9 b. 1.1
7. messing
8. gegoten merk: druiventros

6. Hang- en sluitwerk

Algemene voorwerpen

Wervels (catnr. 101 en 102) zijn gebruikt voor het vastzetten van een buiten- of binnenluik. Waren luiken bij kruis- en kloostervensters nog alleen bij het benedengedeelte van het venster toegepast, bij de intrede van schuiframen met roedera- men kreeg het luik de volle hoogte van het venster. Naast wervels werden ook sluihaken, grendels en sluitbomen voor het vastzetten gebruikt.

De ijzeren sluihaak is het meest eenvoudige voorwerp om beweegbare onderdelen vast te zetten. Haken van dit type komen gedurende een lange periode voor en zijn moeilijk te dateren. Een haak uit Werkeren (catnr. 103) is identiek aan een sluihaak uit Bourtange.⁴¹ Twee andere sluihaken hebben aan het ene uiteinde een oog en aan het andere een haak. De haken verschillen in afmeting en constructie van het oog. Bij de kleinere haak (catnr. 104) is het oog ontstaan door het uiteinde om te buigen. In de grote haak (catnr. 105) is het uiteinde doorboord.

De oudste grendels waren van hout en zijn horizontaal geplaatst. Horizontaal geplaatste grendels worden schuifgrendels genoemd. De vroegste ijzeren grendels zijn rond waardoor ze vrij simpel in geleidekrampen of in een gat in muur of kozijn geschoven konden worden. Aan de grendel was meestal een overslag bevestigd die met behulp van een hangslot afgesloten kon worden. Het fragment van de sluitgrendel van Werkeren (catnr. 106) was voorzien van een overslag. Deze overslag is afgebroken. Op het terrein zijn verder nog twee fragmenten van overslagen (catnr. 107 en 108) aangetroffen die gebruikt kunnen zijn bij deur- of kistsloten

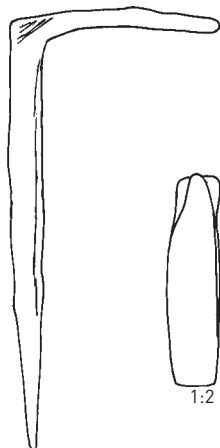

'Der Schlosser'. Das Ständebuch, J. Amman, Leipzig, 1960.

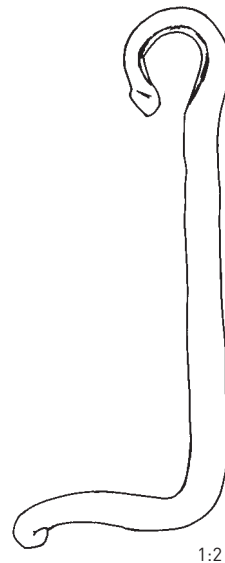
- 101
 1. wervel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 12,0, b. 1,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

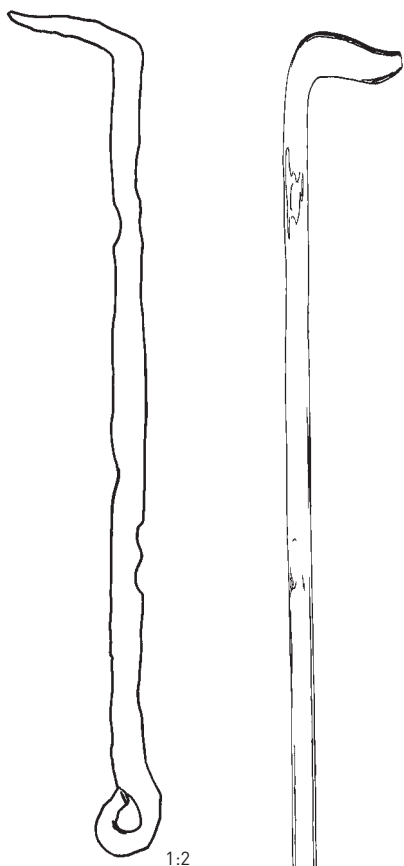

- 102
 1. wervel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 28-1-11
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 11,7, b. 1,2
 7. ijzer
 8. gesmeed

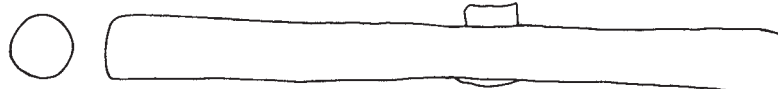
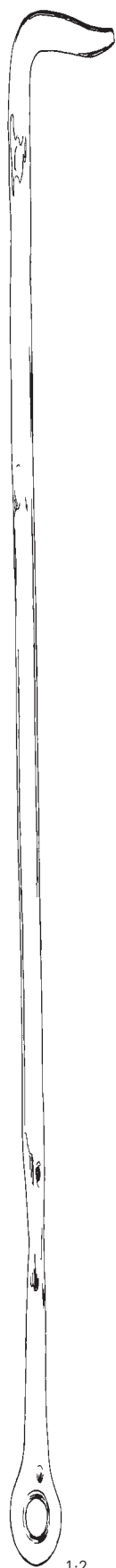
- 103
 1. sluihaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-20
 4. bruggenhoofd tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 14,0, b. 5,4
 7. ijzer
 8. gesmeed, gebogen

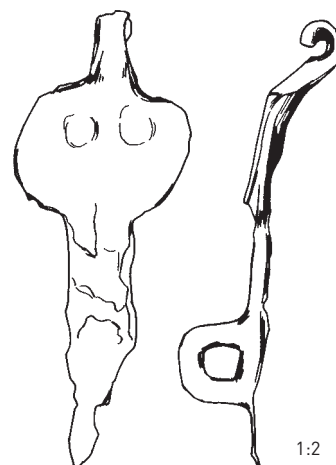
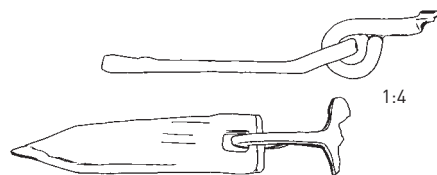
104
 1. sluithaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-2
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 22,0
 7. ijzer
 8. gesmeed, gebogen

105
 1. sluithaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 45,5
 7. ijzer
 8. gesmeed, doorboord

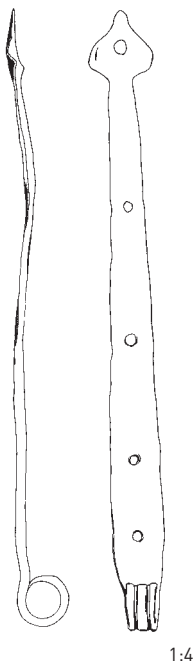

106
 1. sluitgrendel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 19,4, diam. 1,5
 7. ijzer
 8. gesmeed restant van overslag

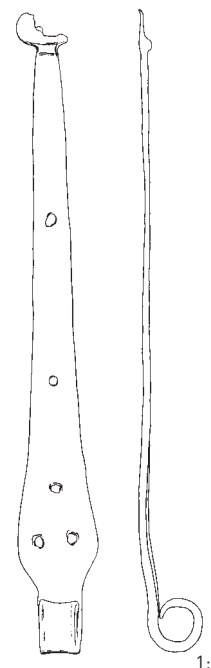
107
 1. overslag
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 2-1-5
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 17,7, b. 3,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

108
 1. overslag
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 13,2, b. 5,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

- 109
 1. staartgeheng
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-19
 4. muurwerk hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 32,7, b. 3,5
 7. ijzer
 8. gesmeed twee groeflijnen op krul

- 110
 1. staartgeheng
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 34,5, b. 5,5
 7. ijzer
 8. gesmeed

Duimgehengen

Duimgehengen hebben als groot voordeel dat ze met deur en al uit de duimen gelicht kunnen worden. Ze zijn met name gebruikt voor loopdeuren en luiken. De gehengen die op de deur of het luik waren bevestigd kunnen grofweg ingedeeld worden in twee typen. Het ene type heeft nabij de krul waarom het geheng draait een verbreding. In deze verbreding zitten meestal twee dicht boven elkaar geplaatste spijkergaten. Op deze verbreding wordt de grootste kracht uitgeoefend. Het andere type mist bovengenoemde verbreding bij de krul. Meindersma heeft vanwege de gerekte vorm van de gehengen de naam staartgeheng geïntroduceerd.⁴²

Onder de vondsten bevinden zich twee complete staartgehengen. Een van de gehengen (catnr. 109) heeft een verbreding en telt in totaal 6 spijkergaten. Het andere geheng (catnr. 110) heeft geen verbreding bij de krul en 5 spijkergaten. De krul van dit geheng is versierd met twee groeflijnen. Het aanbrengen van een versiering op de krul komt vaker voor.⁴³

Een ijzeren duim (catnr. 111) is geplaatst in een loodprop. Het lood was waarschijnlijk bedoeld om het deel van de duim dat in de muur bevestigd heeft gezeten te beschermen tegen corrosie. Een andere duim (catnr. 112) heeft in het hout gezeten. Dit is te zien aan het scherpe wigvormige uiteinde dat gemakkelijk in het hout kon worden geslagen.

Onder de duimen bevindt zich ook een aantal grote exemplaren (catnr. 113 en 114). Deze exemplaren werden bevestigd in de muur met natuurstenen duimblokken en zijn gebruikt voor de bevestiging van grote deuren en luiken.

- 111
 1. duim
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 30-1-4
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1500-1800
 6. b. 1,8, h. 5,8
 7. ijzer/lood
 8. gesmeed

- 112
 1. duim
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-4
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. b. 6,0, h. 5,2
 7. ijzer
 8. gesmeed

113

1. duim
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 32.5, b. 5,6
7. ijzer
8. gesmeed

114

1. duim
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 13.6, b. 3,0
7. ijzer
8. gesmeed

Sloten

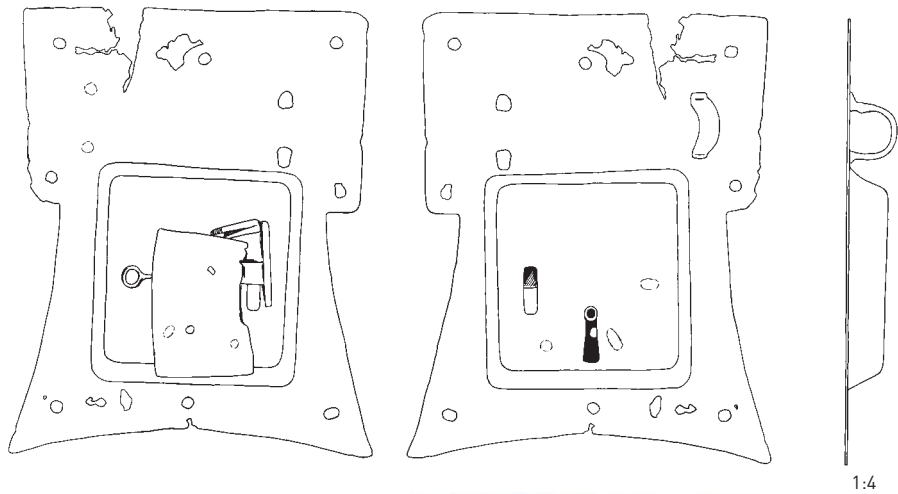
De oudste schootveersloten in Nederland komen uit de tweede helft van de 14de eeuw. Ze zijn onder te verdelen in twee categorieën: schootveersloten met grendeloverslag en zogenaamde zelfstandige schootveersloten. Schootveersloten met grendeloverslag kunnen zowel opgebouwd als ingelaten zijn. Onder de sloten van Werkeren nemen de opgebouwde schootveersloten met grendeloverslag een dominante plaats in. Uit de grachten zijn drie vrijwel complete exemplaren afkomstig.

Het grootste slot (catnr. 115) heeft een slotkast waarbij de onderkant in punten uitloopt. Het binnenwerk van het slot is nog aanwezig. De grendeloverslag is verdwenen.

Een tweede slot (catnr. 116) heeft eveneens een slotkast die uitloopt in punten. Van dit slot is de grendel met overslag nog bewaard gebleven. Schootveersloten van dit type hebben een lange looptijd en zijn veel toegepast op kerkdeuren, bergingen en celdeuren. In de literatuur komen voorbeelden voor die gedateerd worden tussen 1550 en 1650.⁴⁴

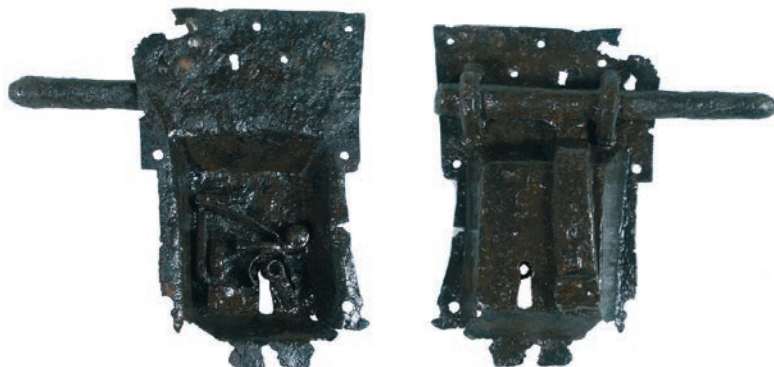
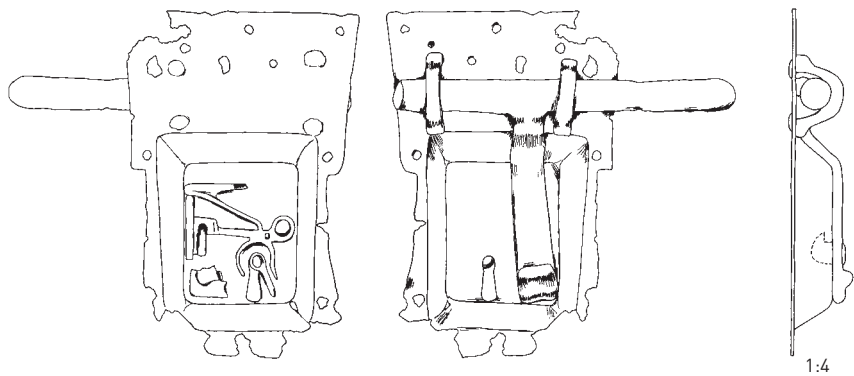
115

1. opgebouwd schootveerslot met grendel overslag
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-17
4. grachtvulling voorburcht
5. 1550-1650
6. l. 23,5, b. 18,2
7. ijzer
8. gesmeed

116

1. opgebouwd schootveerslot met grendeloverslag
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-6
4. grachtvulling voorburcht
5. 1550-1650
6. l. 18,0 b. 12,0
7. ijzer
8. gesmeed

Uit de beerput komt een opgebouwd schootgrendelslot met een dichte kast (catnr. 117). Het slot heeft een rechthoekige slotkast. In het slot is de baard van de sleutel blijven zitten. Een ingelaten schootgrendelslot (catnr. 118) heeft een rechthoekige slotkast. De slotkast is versierd met een Franse Lelie. Het slot wordt gekenmerkt door een sleutelgat en is waarschijnlijk als kastdeurslot gebruikt. Op basis van de uiterlijke kenmerken van de slotkast kan het slot gedateerd worden in de 17de eeuw.

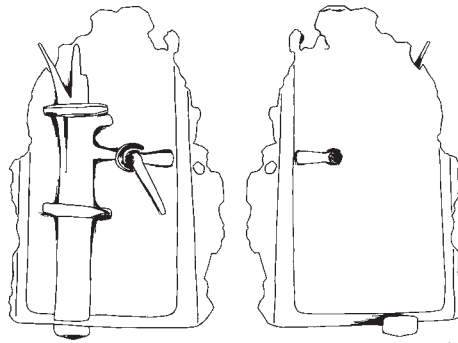
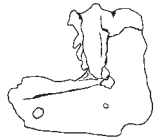
De grendel werd geplaatst in een beugel die in de muur of het kozijn was bevestigd. De beugel uit Werkeren (catnr. 119) heeft waarschijnlijk in de muur gezeten. De scherpe uiteinden van de beugel worden gekenmerkt door weerhaken.

- 119
 1.beugel
 2.Zwolle, Werkeren
 3.30-1-5
 4.grachtvulling voorburcht
 5.1500-1800
 6.l. 11, b. 5,6
 7.ijzer
 8.gesmeed

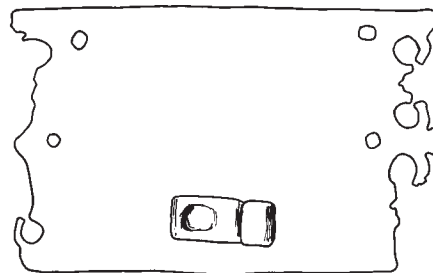
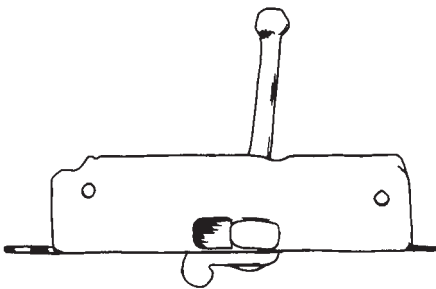
1:2

- 117
 1. opgebouwd schootveerslot
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-3
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 17,2, b. 11,4
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:4

- 118
 1. ingelaten schootveerslot
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-50
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1700
 6. l. 12,3, b. 7,5
 7. ijzer
 8. gesmeed
 9. leliemotief

1:2

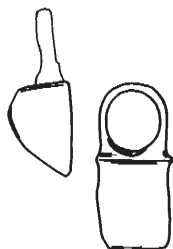
Hangsloten

Van een klein slotje met een consolevormige kast (catnr. 120) is de krambeugel uitneembaar. De krambeugel is aan de bovenzijde rond en voorzien van spreidveren. Door draaiing van de sleutel worden de veren tegen de krambeugel aangedrukt en kan de beugel omhoog worden getrokken. De beugel is meestal aangelijnd door middel van een ketting of schuifbare draadconstructie. De sporen hiervan op het slotje ontbreken. Een vergelijkbaar hangslot is opgegraven in Bourtagne en wordt daar gedateerd in de 17de en 18de eeuw.⁴⁵

Een ander hangslot heeft een doosvormige kast en een scharnierbeugel (catnr. 121). Het slot kan gerekend worden tot de schootveersloten. Zorgen bij de spreidveersloten de veren nog voor de blokkering van de schoot, bij het schootveerslot wordt de veer gebruikt voor het aandruwen van de schoot in de lengterichting. Naast doosvormige hangsloten met een enkele beugel bestaan er ook sloten met twee scharnierbeugels. Een fraai voorbeeld is een slot uit museum Commanderie van St. Jan van rond 1560.⁴⁶ Het slot van Werkeren heeft een horizontaal geplaatst sleutelgat en kijkt in dat opzicht af van de in de literatuur bekende doosvormige hangsloten. Het slot kan op basis van het overige vondstmateriaal gedateerd worden in de periode 1550-1625.

120

1. hangslot
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-44
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1600-1800
6. l. 5,0, b. 2,0
7. ijzer
8. gesmeed
9. Meindersma 1994, 112

121

1. hangslot
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-17
4. grachtvulling voorburcht
5. 1550-1625
6. l. 7,0, b. 5,7
7. ijzer
8. gesmeed

Sleutels

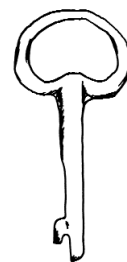
Sleutels kunnen zowel massief als hol zijn uitgevoerd. De sleutel uit de gracht (catnr. 122) mist een groot deel van de baard. De kepen in de staande kant van de baard ontbreken waardoor het aannemelijk is te veronderstellen dat dit type sleutel voor schootgrendelsloten moet zijn gebruikt. Ook twee andere sleutels (catnr. 123 en 124) uit de gracht zullen voor schootgrendelsloten zijn gebruikt. Van een van de sleutels (catnr. 124) is de baard intact gebleven.

Een vrij apart type sleutel bestaat uit een ijzeren spiraal (catnr. 125) met aan het uiteinde een simpele baard. De sleutel is gevonden in de gracht van de voorburcht en dateert vermoedelijk uit de 17de eeuw.

Een klein messing sleuteltje (catnr. 126) is gebruikt voor het sluiten van een kast of kist. Het sleuteltje is van messing en kan gedateerd worden in de 17de of 18de eeuw.

122

1. sleutel
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-17
4. grachtvulling voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 6,9
7. ijzer
8. gesmeed

123

1. sleutel
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 7,4
7. ijzer
8. gesmeed

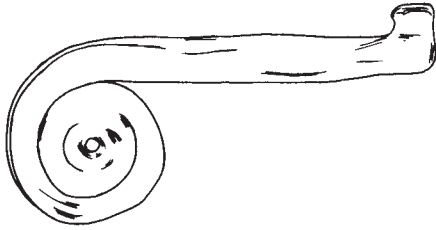
124

1. sleutel
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 7,9
7. ijzer
8. gesmeed

125

1. sleutel
2. Zwolle, Werkeren
3. 28-1-12
4. grachtvulling voorburcht
5. 1600-1700
6. l. 11,9
7. ijzer
8. gesmeed
9. spiraal

126

1. sleutel
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-18
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1600-1800
6. l.6,2
7. messing
8. gegoten

7. Meubilair

Meubelbeslag

Kasten en kisten nemen in de Middeleeuwen en Nieuwe tijd een belangrijke plaats in binnen het interieur. In archeologische contexten blijven ze zelden bewaard. Dit heeft te maken met het feit dat het hout verging of verdween in de haard. Het metalen beslag daarentegen bleef meestal wel behouden.

Veel van de bewaard gebleven beslagstukken zijn later hergebruikt en hebben hun oorspronkelijke functie verloren.

Onder de categorie meubelbeslag kunnen we trekbeslag (voor het openen van deksel, deuren of laden) en beschermingsplaten voor de sloten rekenen. De meest voorkomende beslagstukken zijn de messing siernaalden (catnr. 127 en 128). Deze siernaalden komen in verschillende groottes voor en waren in groten getale aanwezig op bijvoorbeeld stoelen en kisten. Naast het gebruik op meubels zijn ze ook vaak op leren gordels toegepast.

Een ronde plaat met uitgespaarde zespuntige ster (catnr.129) heeft gediend als knopplaat. In de plaat zitten drie ronde gaatjes waarmee het geheel op het hout heeft gezeten.

De grote koperen knop met schroefdraad (catnr. 130) heeft deel uitgemaakt van een lade of kastdeur. De knop stamt vermoedelijk uit de 18de eeuw.

127

1. siernaald
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-44
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. diam. 1,4
7. messing
8. gegoten, gesoldeerd

129

1. knopplaat
2. Zwolle, Werkeren
3. 9-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1500-1800
6. diam. 5,1
7. koper
8. gegoten, geboord

128

1. siernaald
2. Zwolle, Werkeren
3. 24-1-17
4. grachtvulling voorburcht
5. 1500-1800
6. diam. 1,2
7. messing
8. gegoten, gesoldeerd

130

1. knop
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-8
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1700-1800
6. l. 7,1, diam. 2,7
7. gegoten
8. schroefdraad

8. Vaatwerk en bestek

Vaatwerk

Uit de gracht komt een hengsel (catnr. 131). Het is vervaardigd van koperdraad en kan gezien de uitvoering gebruikt zijn voor een houten emmer.

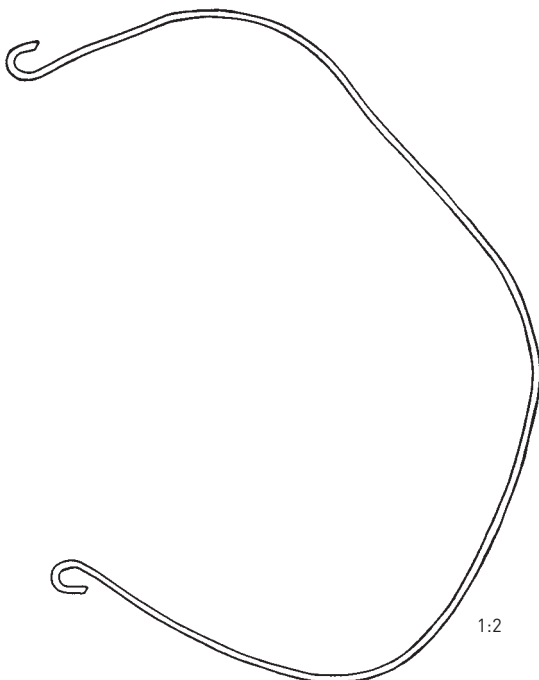
Een lapstuk voor een metalen pot of ketel is van messing. Door de hoge aanschafprijs was het gebruikelijk om zorgvuldig om te gaan met het metalen vaatwerk. Vervanging werd zo lang mogelijk uitgesteld. Om potten en ketels te repareren werden lapstukken en lekstoppen gebruikt. Dit lappen en stoppen gebeurde door een zelfstandig ambachtsman die langs de huizen trok en voor een bepaald bedrag het vaatwerk repareerde.

Messing lapstukken werden met poppen op het vaatwerk bevestigd. Lapstukken bestaan doorgaans uit messing plaatjes met daarin verschillende gaten. De poppen zijn gemaakt uit een opgerold en taps toelopend plaatje metaal.

Lapstukken zijn zowel voor bronzen, messing en ijzeren vaatwerk gebruikt.

Uit Werkeren zijn twee lapstukken afkomstig. Het kleinste lapstuk (catnr. 132) kan als lekstop betiteld worden en is met een enkele pop vastgezet. Het grote lapstuk (catnr. 133) bestaat uit een gevouwen messing plaatje met daarin twee poppen.

- 131
1. hengsel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-42
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. b. 19,0
 7. messing
 8. getrokken, gebogen

1:2

- 132
1. lapstuk
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-1
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. diam. 2,3
 7. messing
 8. geslagen

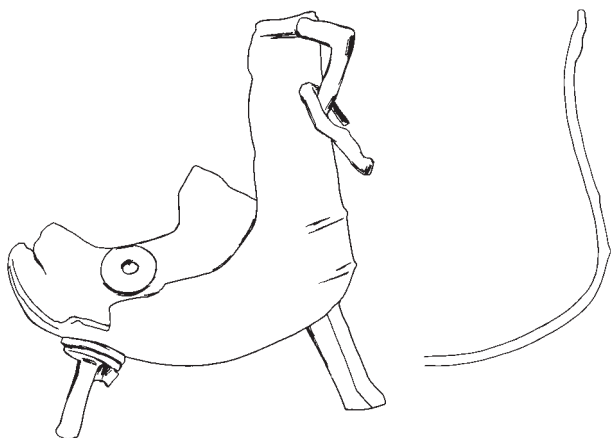
- 133
1. lapstuk
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. Losse vondst
 5. 1500-1800
 6. l. 10, h. 2,3
 7. messing
 8. geslagen

1:2

134

1. kookpot
2. Zwolle, Werkeren
3. 0-0-0
4. losse vondst
5. 1600-1800
6. diam. 20,0, h. 21,0
7. gietijzer
8. gegoten

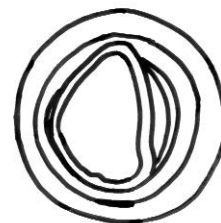
Uit de gracht rond de voorburcht komt een groot aantal fragmenten van gietijzeren kookpotten. De gietijzeren kookpotten zijn imitaties van aardewerk grapen. De rillen die op de ijzeren potten voorkomen doen denken aan draairingen. Opvallend is dat bij de kookpotten de pootjes meestal afgebroken zijn. Om de potten toch nog te kunnen gebruiken zijn de ze herhaaldelijk gerepareerd. Als poten zijn dan ijzeren bouten met loden of ijzeren ringen gebruikt. In de grachtvulling van de vesting Bourtange zijn vergelijkbare kookpotten gevonden. De potten worden daar in de 17de en 18de eeuw gedateerd.⁴⁷

Flessluitingen

Flessluitingen bestaan uit twee onderdelen: de kraag en de draaidop. De kraag is op de bovenzijde van de hals van de fles bevestigd. De oudste schroefdooppen dateren uit de 16de eeuw en hebben meestal een oog. De platte dop is pas rond 1640 geïntroduceerd en bleef tot in de 18de eeuw in gebruik. Flessluitingen zijn zowel op glazen- als steengoedflessen toegepast. Uit Werkeren zijn twee losse kragen (catnr. 135 en 136) afkomstig. De kraag kan gedateerd worden in de periode 1500-1800. De dop (catnr. 137) met schroefdraad aan de binnenzijde dateert van na 1640.

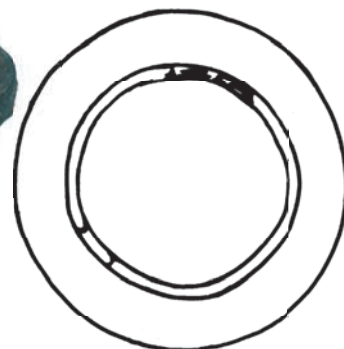
135

1. flessluiting
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-2
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1500-1800
6. diam. 2,8
7. lood/tin
8. gegoten

136

1. flessluiting
2. Zwolle, Werkeren
3. 30-1-4
4. grachtvulling voorburcht
5. 1500-1800
6. diam. 4,8
7. lood/tin
8. gegoten

137

1. flessluiting
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-16
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1640-1800
6. diam. 2,0
7. lood/tin
8. gegoten

Schelte A. Bolswert (1568 - 1659). Het gevecht tussen de dikken en de mageren. Coll. Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Kranen en tappen

Het tappen van vloeistoffen gebeurde met een tap en bijpassende kraan. Een tap is een naar achter smal uitlopende buis, die in het spongat van een vat wordt geslagen. De kraan is niets anders dan een massieve stop voorzien van een ronde opening en een handgreep. De oudste kranen en tappen waren van hout en zijn voornamelijk in vaten gebruikt. Vanaf de 15de eeuw worden de houten exemplaren geleidelijk vervangen door de metalen. De metalen tappen en kranen waren in de beginperiode vaak groot en fors uitgevoerd. Met de opkomst van de kraantjeskan in de 18de eeuw zien we kleinere tappen en kranen verschijnen. Bij de latere modellen is boven de kraanopening vaak een stootpennetje aangebracht. Doordat dit pennetje stuitte tegen de schachtkraag van de tap werd de toevoer van de vloeistof met een halve draai afgesloten. De vorm van de handgreep, de tapmond en de aanwezigheid van een stootpen of schachtkraag zijn belangrijke kenmerken voor de datering van de verschillende tappen en kranen. De oudste kranen zijn uitgevoerd in de vorm van een driepas, ronde cirkel of Franse Lelie en zijn vaak voorzien van een makersmerk. Opvallend is dat het bovenste deel van de handgrepen in de vorm van een driepas vaak afgebroken is. Dit was de meest zwakke plek van de kraan. Het fragment uit Werkeren (catnr. 138) heeft als makersmerk een Morenkop en kan gedateerd worden tussen 1550 en 1600.

Een later type kraan uit de 18de eeuw heeft een handgreep in de vorm van een dolfijn. Naast dolfijnen met een krul in de staart komen ook dolfijnen zonder krul voor. Verder valt op dat de breedte van de staartvin kan variëren.⁴⁸ Het exemplaar uit Werkeren (catnr. 139) behoort tot de handgrepen zonder krul. De kraan kan op basis van de vorm en de aanwezigheid van een stootpen gedateerd worden in de periode 1700-1750. Tappen worden gedateerd op basis van de vorm van de mond en de aanwezigheid van een schachtkraag. Over het algemeen geldt dat de diervorm van de mond steeds eenvoudiger wordt en uiteindelijk niet meer herkenbaar is. De tap uit Werkeren (catnr. 140) heeft een gestileerde diervorm en geen schachtkraag. Het exemplaar kan gedateerd worden tussen 1550 en 1650.

- 138
 1. kraan
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1550-1600
 6. l. 4,0
 7. messing
 8. gegoten
 9. driepas
 10. merk: Morenkop

- 139
 1. kraan
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-8
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1700-1750
 6. h. 5,1, diam. 0,8
 7. messing
 8. gegoten

- 140
 1. tap
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 9-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1550-1650
 6. l. 5,8
 7. messing
 8. gegoten

Stamper

Een bijzondere vondst uit de grachtvulling is een stamper van een vijzel. De stamper (catnr. 141) is vervaardigd van brons en versierd met groeflijntjes. Het voorwerp heeft behoord bij een bronzen vijzel en kan gedateerd worden in de 16de of 17de eeuw.

- 141
 1. stamper
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1700
 6. l. 13,3, diam. 4,0
 7. brons
 8. gegoten

1:2

Tinwerk

Onder de tin vondsten zijn drie tinnen pispotten. Binnen de pispotten zijn twee typen te onderscheiden. Het eerste type wordt gekenmerkt door een buidelvorm met een tamelijk hoge hals. Op het oor is een duimrust aanwezig. Pispotten van dit type komen aan het eind van de 15de eeuw al voor, maar de bloeiperiode van dit model lijkt te liggen in de periode 1500-1550. Uit een beerkelder van de havezate Werkeren zijn twee exemplaren van dit type opgegraven. Beide pispotten kunnen gedateerd worden in de periode 1475-1525. Opvallend is dat geen van de potten gemerkt is. De kleinste pispot (catnr. 142) heeft een vlakke bodem en een verticale soldeernaad. Het exemplaar is vergelijkbaar met een pispot uit Rotterdam uit de 15de/16de eeuw.⁴⁹ De grotere pispot (catnr. 143) wijkt iets af van de kleine pispot (catnr. 142) door de aanwezigheid van een licht gewelfde bodem, een verticale soldeernaad en een lagere hals. Je kunt globaal stellen dat de pispotten in de loop der eeuwen steeds lager worden.⁵⁰ Mogelijk kan de datering van deze pispot aangescherpt worden tot de periode 1500-1525.

Een derde pispot heeft een veel lagere gedrongen vorm. Pispotten van dit model komen vanaf de tweede helft van de 16de eeuw in vondstcomplexen voor. Het exemplaar uit Werkeren (catnr. 144) heeft een verticale soldeernaad en een vlakke bodem. De versiering bestaat uit twee paar groeflijnen op de buik en hals. De pispot is vergelijkbaar met een exemplaar uit Rotterdam uit de tweede helft van de 16de eeuw.⁵¹

Een ander tinnen voorwerp (catnr. 145) uit de beerput kan worden geïnterpreteerd als een zuigflesje. Het flesje heeft een dop met een tuit die doorloopt tot op de bodem. Van het exemplaar uit Werkeren is de tuit afgebroken. Door de tincorrosie is het merk niet zichtbaar. Dit merk is waarschijnlijk geplaatst onder de bodem. Zuigflesjes behoren tot de niet alledaagse vondsten en zijn daarom lastig te dateren. Uit Rotterdam is een zuigflesje uit de 18de eeuw bekend dat voorzien is van een schroefdop en een geprofileerde bodem.⁵² Het Zwolse exemplaar heeft een vlakke bodem en moet gedateerd worden in de 16de eeuw.

- 142
 1. pispot
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-3
 4. beerkelder hoofdburcht
 5. 1475-1525
 6. h. 10,3, diam. 11,7
 7. tin
 8. gegoten, gesoldeerd

1:2

- 143
 1. pispot
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-3
 4. beerkelder hoofdburcht
 5. 1475-1525
 6. h. 12,0, diam. 15,4
 7. tin
 8. gegoten, gesoldeerd

1:2

- 144
 1. pispot
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-6
 4. beerlaag hoofdburcht
 5. 1550-1600
 6. h. 12,0, diam. 15,5
 7. tin
 8. gegoten, gesoldeerd

1:2

- 145
 1. zuigflesje
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-3
 4. beerkelder hoofdburcht
 5. 1475-1525
 6. h. 10,8, b. 6,7
 7. tin
 8. gegoten, gesoldeerd

1:2

Bestek

De oudste metalen lepels dateren uit de periode 1375-1425. Het gaat dan nog om koperen exemplaren. Hout blijft het belangrijkste materiaal voor de vervaardiging van lepels. Deze verdwijnen daarom niet uit het beeld maar blijven tot ver in de 18de eeuw bestaan. Voor sommige toepassingen in de keuken worden zelfs nu nog houten lepels gebruikt. De tinnen lepel komt voor het eerst in de 15de eeuw voor. De oudste modellen hebben een ronde bak en een rechte steel en kunnen voorzien zijn van een merk. De vroegste merken zijn de gekroonde hamermerken. Het bekende roosmerk doet pas in 1540 zijn intrede.

Onder de lepels uit Werkeren vinden we vrijwel uitsluitend exemplaren met een roosmerk. De bak van de lepel is meestal druppelvormig. Dit is een kenmerk voor een vervaardiging in de periode 1575-1675. Het roosmerk is in de bak geplaatst. Eén lepel met een druppelvormige bak (catnr. 146) heeft een steel met een rechte top. Aan de achterzijde tussen de brug en bak is een naaldvormige steun meegegoten. Deze steun is in de literatuur ook wel bekend als rattenstaart. De lepel is gemerkt met een gekroonde roos met aan weerszijden de initialen I en A. Op basis van verschillende kenmerken kan de lepel gedateerd worden in de periode 1575-1675.

Een vergelijkbare lepel (catnr. 147) heeft een roosmerk zonder initialen. De overige kenmerken zijn hetzelfde waardoor een datering in de periode 1575-1675 gerechtvaardigd is. Een derde lepel is op de overgang van de brug naar de bak sterk beschadigd. Het roosmerk is hierdoor onleesbaar geworden. Ook deze lepel heeft een druppelvormige bak en een recht steel uiteinde en is te dateren in dezelfde periode als bovengenoemde lepels.

Een compleet ander type lepel (catnr. 148) stamt uit de 18de eeuw. Deze lepel wordt gekenmerkt door een ovale bak en een zogenaamde accoladetop. De achterzijde van de bak is verstevigd met een naaldvormige steun. Algemeen geldt dat de lengte van de naaldvormige steun in de loop der eeuwen toeneemt. De lepel is duidelijk van een mindere kwaliteit tin dan de voorgaande exemplaren. Door de hevige corrosie is het merk, dat vermoedelijk was aangebracht op de achterzijde van de steel, niet meer zichtbaar. De lepel kan op basis van de uiterlijke kenmerken gedateerd worden in de periode 1700-1775.

Rest verder nog een fragment van een lepel met een spitsovale bak. De bak is sterk vervormd. Een datering van dit type lepel ligt tussen 1750 en 1850.

Messen

Messen kunnen op basis van de angel onderverdeeld worden in twee hoofdtypen: messen met een versmalde angel of schachtdoorn en messen met een plaatangel. Bij de versmalde angel wordt het heft om de angel geschoven. Het heft kan heftbanden hebben. Heftbanden zijn niet alleen toegepast als

- 146
 1. lepel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1575-1675
 6. l. 16.2
 7. tin
 8. gegoten
 9. gekroond roosmerk met I en A

1:2

- 147
 1. lepel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1575-1675
 6. l. 15.9
 7. tin
 8. gegoten
 9. gekroond roosmerk

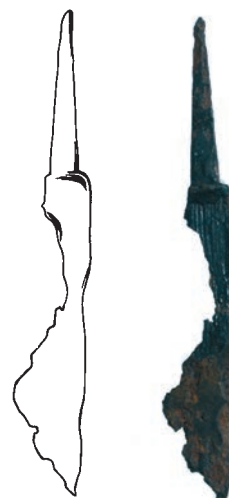
1:2

- 148
 1. lepel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-19
 4. muurwerk hoofdburcht
 5. 1700-1775
 6. l. 16,0
 7. tin
 8. gegoten

1:2

- 149
 1. mes
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-20
 4. bruggenhoofd tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 13,2
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 150
 1. mes
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 14,8
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 151
 1. mes
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1550-1700
 6. l. 14,0
 7. ijzer, hout en messing
 8. gesmeed, gesneden
 9. gemerkt

1:2

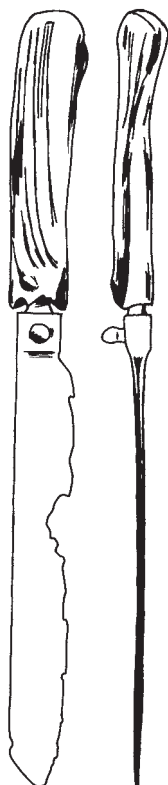
decoratie maar zorgden er ook voor dat het hout niet uitzette of ging splijten. Opschuifheften zijn apart van de lemmeten gemaakt en kunnen gemaakt zijn van hout, been of metaal. Ze zijn meestal niet versierd. Naast een cilindrische vorm komen vanaf de 14de eeuw ook heften met een rechthoekige doorsnede voor.

Messen met een plaatangel worden voor het eerst aangetroffen in vondstcomplexen uit de 13de en 14de eeuw. De plaatangel leende zich uitstekend voor decoratie.

Het merken van messen lijkt met name in het tweede kwart van de 14de eeuw gebruikelijk te worden. Een belangrijk kenmerk is verder de bolster. De bolster is een verdikking op de overgang van het lemmet naar de angel. Messen met een bolster kunnen in het algemeen na 1550 gedateerd worden. Een deel van de messen is van het type met versmalde angel met opschuifheft. Hiervan zijn slechts twee lemmeten bewaard. Het gaat om de exemplaren (catnr. 149 en 150) uit de grachtvulling die sterk gecorrodeerd zijn. Ze zijn daarom slecht te dateren. Twee andere exemplaren kunnen op basis van de aanwezigheid van een bolster na 1550 worden gedateerd. De messen zijn beide gemerkt en hebben een houten heft. Het gaat om een mes (catnr. 151) met een geprofileerde bolster waarvan het heft een messing eindkapje heeft en een heftbandje. Het andere exemplaar (catnr. 152) heeft eveneens een bolster. Opmerkelijk is de ronde knop erop. Deze knop is waarschijnlijk bedoeld om bij het snijden meer druk uit te kunnen oefenen. Beide messen kunnen gedateerd worden in de 17de eeuw.

152

1. mes
2. Zwolle, Werkeren
3. 0-0-0
4. losse vondst
5. 1550-1700
6. l. 20,5
7. ijzer en hout
8. gesmeed, gesneden
9. gemerkt

1:2

154

1. mes
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1550-1800
6. l. 9,6
7. hout, lood en ijzer
8. gesneden

1:2

155

1. mes
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-17
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1550-1800
6. l. 10,4
7. been en ijzer
8. gesneden

1:2

153

1. mes
2. Zwolle, Werkeren
3. 31-1-1
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1700-1800
6. l. 11,1
7. messing, ijzer
8. gesmeed, gegoten
9. gravering

1:2

156

1. mes
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-4
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1700-1800
6. l. 7,7
7. messing, lood
8. gegoten

1:2

Ook een mesje met een messing heftje (catnr. 153) behoort tot de groep messen met een versmalde angel. De bekroning van het heft is doorboord met vier ongelijke gaten.

Opmerkelijk is de vrij simpele versiering en de slordige doorboringen. Het kan aan de hand van de begeleidende vondsten gedateerd worden in de 18de eeuw.

Drie opschuifheften hebben onderdeel uitgemaakt van messen met een schachtdoorn. Van één exemplaar is het houten heft (catnr. 154) bewaard gebleven. In het heft zit nog een deel van de angel en de bolster. Het heft zelf wordt gekenmerkt door een loden heftbandje. De aanwezigheid van een bolster pleit voor een datering tussen 1550 en 1800.

Een tweede heft (catnr. 155) is uitgevoerd in been. Ook hier is de angel en het bolster bewaard gebleven. Een metalen heft heeft een pistoolvorm (catnr. 156) en kan gedateerd worden in de 18de eeuw. Het heft bestaat uit een loden kern met een messing bekleding.

Onder de vondsten bevinden zich verder twee losse heftbandjes. De twee bandjes zijn van messing en hebben onderdeel uitgemaakt van houten opschuifheften. Eén van de heftbandjes (catnr. 157) is versierd met 6 groeflijnen.

Een los lemmeet (catnr. 158) heeft onderdeel uitgemaakt van een mes met plaatangel. Het exemplaar kan slechts grof gedateerd worden in de periode 1550-1800.

Twee complete exemplaren met houten heft (catnr. 159) hebben een messing ophangoog. Dit oog was bedoeld om het mes aan een gordel te kunnen hangen. Het was in de late middeleeuwen gebruikelijk dat ieder persoon zijn eigen mes droeg. Beide messen komen uit de gracht en zijn vrijwel identiek. Door het ontbreken van de bolster kunnen deze messen mogelijk nog vóór 1550 gedateerd worden. Op basis van vergelijkbare exemplaren ligt een datering in de periode 1525-1575 voor de hand.

Van een mes met benen heft (catnr. 160) is nog een deel van het lemmeet bewaard gebleven. Een duidelijke bolster ontbreekt. Een benen heft (catnr. 161) met vier ijzeren klinknageltjes en een messing eindkapje kan geplaatst worden in de 17de eeuw. Een tweede heft (catnr. 162) is van hout en mist een eindkapje. Ook dit mesje kan gedateerd worden in de periode 1600-1700.

- 157
1. heftband
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 1,4
 7. messing
 8. geslagen

- 158
1. mes
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 4-1-16
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1550-1800
 6. l. 14,7
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 159
1. mes
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-16
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1525-1575
 6. l. 17,2
 7. ijzer, hout en messing
 8. gesmeed, gesneden, geklonken

1:2

- 160
1. mes
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 13,5
 7. been en ijzer
 8. gesmeed, gesneden

1:2

Uit de gracht komen ook nog twee knipmessen (catnr. 163 en 164). De mesjes hebben elk een benen heft. Beide mesjes kunnen gedateerd worden in de 18de eeuw. Knipmessen kunnen voor diverse doeleinden hebben gediend. Veel van dit soort messen zijn echter speciaal bij het scheren gebruikt.

161

1. mes
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-13
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1600-1700
6. l. 10,0
7. been, ijzer en messing
8. gesneden, geklonken

1:2

163

1. knipmes
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1700-1800
6. l. 13,0
7. been, ijzer
8. gesneden, gesmeed, geklonken

1:2

162

1. mes
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-24
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1600-1700
6. l. 8,1
7. hout, ijzer
8. gesneden, gesmeed, geklonken

1:2

164

1. knipmes
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-20
4. bruggenhoof tussen hoofd- en voorburcht
5. 1700-1800
6. l. 10,4
7. been, ijzer
8. gesneden, gesmeed, geklonken

1:2

9. Visgerei

Visloden zijn vervaardigd van allerlei loodafval en daarom niet echt in een typologie in te delen. Veel van de loden zijn gebruikt als netverzwaring. De netverzwaringen waren met tientallen aan de bovenkant van de vleugel van een fuik of net bevestigd. Ze komen tot in de 20ste eeuw voor.

De kegelvormige netverzwaring (catnr. 165) is waarschijnlijk gebruikt als poerlood. Poeren is een succesvolle methode voor het vissen op paling. De methode is gebaseerd op het voorzichtig op en neer bewegen van een tros regenwormen. De tros bestaat uit enkele meters ijzergaren waaraan wormen zijn geregen. De paling bleef met zijn tandjes achter het garen hangen en kon zo binnen worden gehaald. Om het geheel te verzwaren werd het lood gebruikt. Een ander kegelvormig lood met aan de bovenzijde een klein oogje (catnr. 166) is waarschijnlijk bij het gewone vissen gebruikt. Door het oogje werd dan het vissnoer geregen. De vorm van het lood leent zich ook uitstekend voor het gebruik als peilloodje. Een peilloodje was bedoeld om de diepte van de waterstand te meten. Andere veel voorkomende loden doen denken aan doorboorde musketkogels (catnr.167) of zijn vervaardigd van opgerolde loodstrippen (catnr. 168).

Van Werkeren is een aantal vishaken afkomstig. Het messing dreghaakje (catnr. 169) is samen met een stuk ijzergaren in de gracht aangetroffen. Uit Bourtange is een identieke haak bekend die aan een eindje koperdraad is bevestigd. De auteurs typeren de haak als snoekhaak.⁵³

- 165
 1. vislood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 5,9, diam. 3,3
 7. lood
 8. gegoten, doorboort

- 166
 1. vislood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 2,5, diam. 1,9
 7. lood
 8. gegoten

- 167
 1. vislood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. diam. 1,4
 7. lood
 8. gegoten doorboort

- 168
 1. vislood
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 3,3
 7. lood
 8. gevouwen

- 169
 1. vishaak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. h. 2,2
 7. messing
 8. getrokken

10. Paardentuig

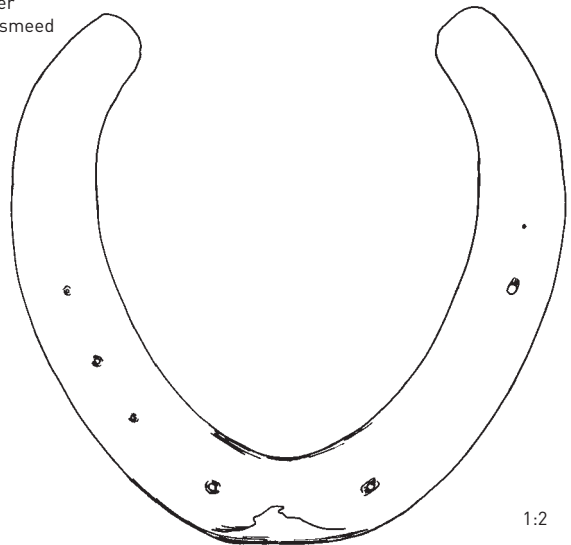
Onder het vondstmateriaal bevinden zich enkele hoefijzers. Paarden werden in eerste instantie alleen beslagen als de hoeven in aanraking kwamen met een harde ondergrond. Meestal werden dan slechts alleen de voorste hoeven beslagen. Binnen de vier hoefijzers is een duidelijke chronologie zichtbaar.

Twee hoefijzers (catnr. 170 en 171) kunnen gedateerd worden in de 17de of 18de eeuw. Het gaat hier om hoefijzers met acht nagelgaten. De twee andere ijzers (catnr. 172 en 173) zijn gevonden in het stort en de bouwvoor en moeten in de late 19de of begin 20ste eeuw geplaatst worden.

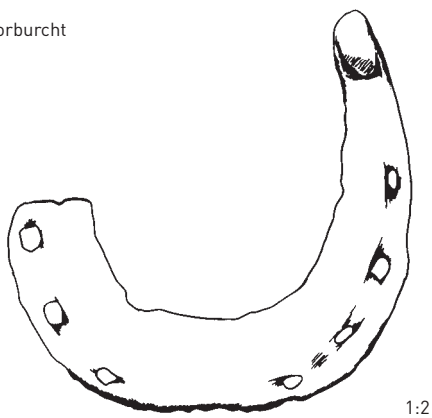
- 170
 1. hoefijzer
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 12,8
 7. ijzer
 8. gesmeed

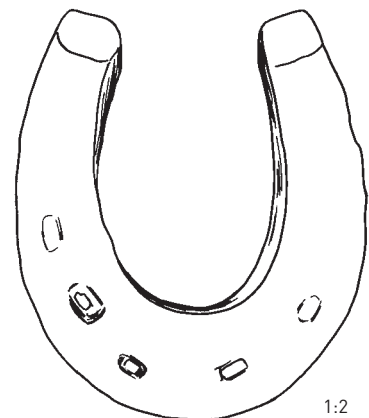
- 172
 1. hoefijzer
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 0-0-0
 4. losse vondst
 5. 1800-1900
 6. l. 14,5
 7. ijzer
 8. gesmeed

- 171
 1. hoefijzer
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 28-1-11
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1600-1800
 6. l. 10,4
 7. ijzer
 8. gesmeed

- 173
 1. hoefijzer
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 30-1-0
 4. stortvondst
 5. 1800-1900
 6. l. 15,5
 7. ijzer
 8. gesmeed

11. Bouwmateriaal

Spijkers en nagels kunnen gerekend worden tot de meest algemene metaalvondsten bij een archeologisch onderzoek. De twee benamingen worden vaak door elkaar gebruikt. Zo werden kleine nagels in het verleden vaak aangeduid als spijker, maar kwam rond 1400 ook de term "spikernegele" in de bronnen voor. Janse hanteert de term spijker voor gesmede spijkers en nagels. Machinaal, uit staaldraad vervaardigde, bevestigingsmiddelen werden aangeduid als draadnagels.

Een spijker bestaat uit een stift of schacht met een kop. De onderkant van de schacht is voorzien van een punt. Naast de algemene punt komt ook de beitelpunt of platte punt voor. De kop was bij de gesmede spijkers meestal piramidevormig en kan verschillen in grootte.

Spijkers komen vanaf het begin van de 14de eeuw in de historische bronnen voor. Talrijke benamingen verwijzen naar grootte en of het gebruik van de spijkers. Daarnaast werden spijkers ook ingedeeld naar hun gewicht per duizend stuks. In de 19de eeuw is nog een groot aantal gesmede spijkers in gebruik. De nadruk wordt in deze periode gelegd op het onderscheid tussen taaie en brosse spijkers. Veel van de brosse spijkers waren afkomstig uit Luik en werden ook wel Luikse spijkers genoemd. Een taaie spijker had een grote kop en een scherpe punt. Voor het gebruik diende eerst met behulp van een spijkerboor een gat te worden geboord. Taaie spijkers waren in de handel bekend als T of GK (grote kop) en zijn vooral in Nieuwkoop en Duitsland vervaardigd. De brosse spijkers, aangeduid als B of KK (kleine kop), kwamen voornamelijk uit Luik en Charleroi. Gesmede spijkers zijn aan het eind van de 19de eeuw grotendeels vervangen door de machinale draadnagels. Na 1920 is de gesmede spijker uit het assortiment van de ijzerwareenzaak verdwenen.

Van Werkeren is een groot aantal spijkers (catnr. 174) afkomstig die sterk variëren in grootte. De vorm van de spijker kan in sommige gevallen iets zeggen over de methode van inslaan. Zo komen er bijvoorbeeld spijkers voor waarbij de uiteinden omgebogen zijn. Deze methode wordt vooral toegepast bij grof timmerwerk waarbij de achterzijde van de houtverbinding niet zichtbaar is.

'Der Nagler'. Das Ständebuch, J. Amman, Leipzig, 1960.

- 174
 1. spijker
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-33
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1400-1920
 6. l. 7,0, diam. 1,0
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

Naast spijkers komen ook bouten voor. Bouten zijn grover en groter dan spijkers en missen vaak een duidelijk aanwezige punt. De bout uit Werkeren (catnr. 175) heeft een kop van 3,2 cm. Een ijzeren kram (catnr. 176) is voorzien van twee punten en kan voor diverse doeleinden zijn gebruikt.

Een hoekijzer (catnr. 177) is gebruikt voor de constructie van een houten kozijn. Houten kozijnen worden algemeen gebruikt in de 17de eeuw. Ze vervangen dan geleidelijk de kruis- en kloostersvensters. Een datering van het hoekijzer in de 17de of 18de eeuw ligt voor de hand.

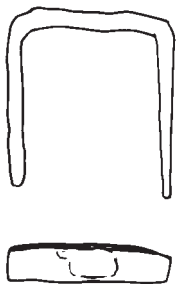
Op muren en poorten bij vestingwerken en kastelen zijn vaak ijzeren klauwen of scheurbroeken aangebracht. Deze voorwerpen moesten het overklimmen tegengaan. In Bourtange zijn bij een brug twaalf van deze scheurbroeken aangetroffen. Van Werkeren is een voorwerp bekend dat sterk lijkt op een dergelijke scheurbroek. Het gaat om een fragment dat bestaat uit twee ijzeren punten (catnr. 178). Een soortgelijk voorwerp is gevonden in Bourtange en wordt daar als mogelijke scheurbroek geïnterpreteerd.⁵⁴

- 175
 1. bout
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 9, diam. 3,2
 7. ijzer
 8. gesmeed

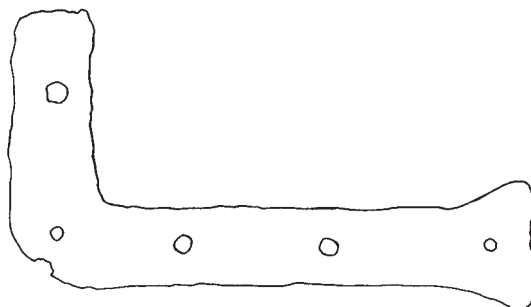
1:2

- 176
 1. kram
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-20
 4. bruggenhoofd tussen voor- en hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 4,3, b. 1,0, h. 4,5
 7. ijzer
 8. gesmeed

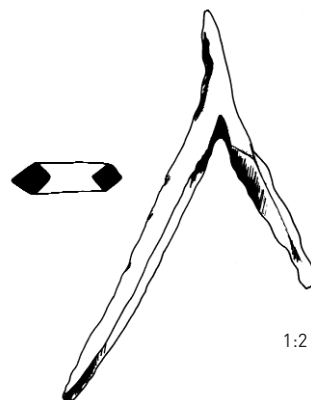
1:2

- 177
 1. hoekijzer voor kozijn
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-0-40
 4. hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 13,7
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

- 178
 1. scheurbroek
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 21-1-2
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 11,6
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:2

12. Persoonlijke bezittingen

Vonkenvangers

Kleipijpen zijn in de 18de eeuw vaak afgesloten met een eenvoudig messing dekseltje. Deze dekseltjes zijn voorzien van luchtgaten en worden gekenmerkt door een ingeknipte en gevouwen rand. De rand is flexibel, waardoor de vonkenvanger gemakkelijk op de pijpenkop is vast te klemmen. Veel van de vonkenvangers zijn met een kettinkje en een oogje aan de steel bevestigd. Waarschijnlijk bestaan er ook vonkenvangers zonder oogje. Het exemplaar uit Werkeren, (catnr. 179) voorzien van 6 luchtgaten, lijkt hier een voorbeeld van te zijn.

- 179
 1. vonkenvanger
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1720-1800
 6. diam. 2,2
 7. messing
 8. gevormd, geknopt, gevouwen

Boekbeslag

Tot het boekbeslag kan een bovenplaatje van een boekslot (catnr. 180) gerekend worden. De versiering van boeksloten bestaat vaak uit gegraveerde lijnen en puntcirkelmotieven. De drie gaten waren bedoeld om het idee te geven dat het beslag voorzien was van edelstenen. Het onderliggende leer was op deze plek bijvoorbeeld rood gekleurd.

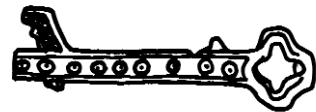
- 180
 1. boekslot
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 31-1-1
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1600-1700
 6. l. 3,5
 7. messing
 8. gevormd, gegraveerd

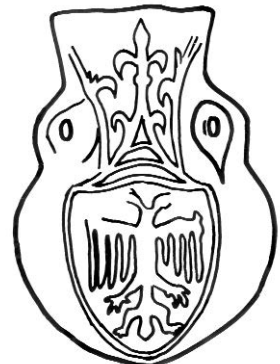
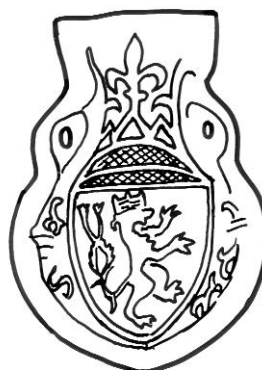
Pelgrimstekens

Uit de beerput komen twee voorwerpen die gerekend kunnen worden tot de categorie pelgrimstekens. Het gaat om een fragment van een insigne en een ampul. Het fragment (catnr. 181) stelt een sleutel voor. Het is onduidelijk van welk insigne het fragment onderdeel heeft uitgemaakt. In eerste instantie werd gedacht aan de zogenaamde Vera Icon insignes van Rome. Deze insignes bestaan uit twee gekruiste sleutels met daarboven de tiara. Aan de breuksporen is echter te zien dat het hier niet om gekruiste sleutels kan gaan. Op de ampul (catnr. 182) zijn twee wapenschilden zichtbaar. Het gaat om een wapenschild met een dubbelkoppige adelaar en een wapenschild met een leeuw.

- 181
 1. insigne (fragment)
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-3
 4. beerkelder hoofdburcht
 5. 1475-1525
 6. l. 4,0
 7. lood/tin
 8. gegoten

- 182
 1. ampul
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-3
 4. beerkelder hoofdburcht
 5. 1475-1525
 6.h. 4,6, b. 3,4
 7.
 8.

Horlogesleutel

Horlogesleutels zijn gebruikt voor het opwinden van het uurwerk en het verzetten van de wijzers. De horlogesleutels zijn zeer gevoelig voor slijtage. Met name de sleutelpijpjes spleten vaak open en pasten dan niet meer op de vierkanten van tonarber of wijzerspil. Binnen de horlogesleutels is een groot spectrum aan vormen te ontdekken. De oudste sleuteltjes kunnen gerekend worden tot de categorie zwengsleuteltjes. Dit type sleutel komt vanaf de 16de eeuw tot het midden van de 18de eeuw voor. De eerste eendelige horlogesleutels worden gekenmerkt door een muntvormige handgreep. Deze sleuteltjes kunnen rond 1700 worden gedateerd.⁵⁵ Na het midden van de 18de eeuw verdwijnt de muntvorm en komen de handgrepen met een rechthoekige vorm in zwang. De horlogesleutel uit Werkeren (catnr. 183) heeft een muntvormige handgreep met daarop florale motieven. De sleutel zal vermoedelijk ergens in de periode 1700-1750 geplaatst kunnen worden.

- 183
1. horlogesleutel
2. Zwolle, Werkeren
3. B-1-15
4. voorburcht
5. 1700-1750
6. h. 3,4 b. 1,4
7. messing
8. gegoten

13. Verwarming en verlichting

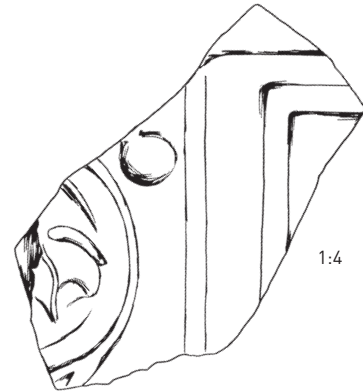
Kachelplaten

Onder de vondsten van Werkeren bevindt zich een aantal hoekprofielen (catnr. 184) en delen van een zijplaat (catnr. 185) van een kastvormige kachel. Een kastvormige kachel, in het Duits Kastenofen, is opgebouwd uit losse kachelplaten. De zijplaten zijn met een aangegoten slab in de muur gemetseld. De voorplaat werd met behulp van de hoekprofielen aan de zijplaten bevestigd.

De oudste haardplaten en kachelplaten dateren uit de periode rond 1450 en zijn gegoten in de Elzas. De delen van de zijplaat uit Werkeren zijn versierd met het borstbeeld van Karel V. Dat wijst op een datering in de 16de of begin 17de eeuw.

Een grote schep (catnr. 186) is waarschijnlijk gebruikt voor het verwijderen van de as uit de haard. De schep heeft in het uiteinde van de steel een oog waaraan hij opgehangen kon worden.

- 185
 1. kachelplaat
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1575-1625
 6. l. 18,5, b. 18,7
 7. gietijzer
 8. gegoten

- 184
 1. hoekprofiel
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1575-1625
 6. l. 37,0, b. 4,9
 7. gietijzer
 8. gegoten

1:4

- 186
 1. schep
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-25
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 82,0, b. 12,0
 7. ijzer
 8. gesmeed, doorboort

1:8

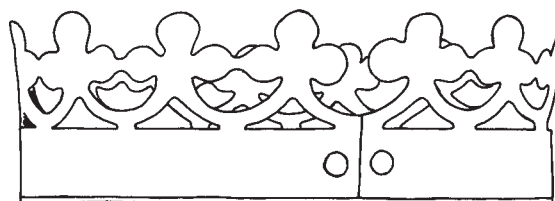
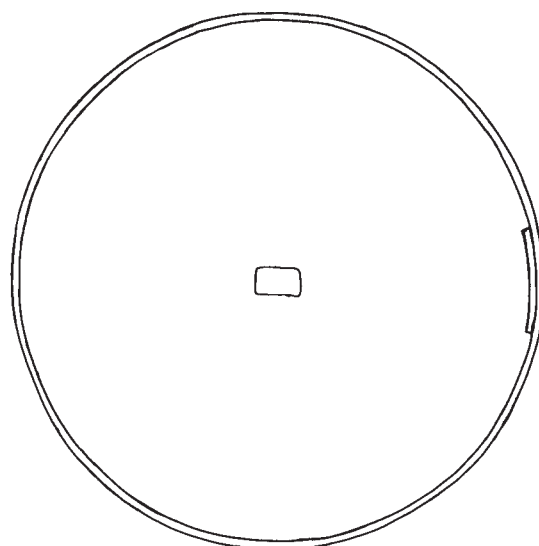
Verlichting

Tot de categorie verlichting kunnen twee voorwerpen gerekend worden. Het gaat om een kaarsenhouder en een lekbak. De kaarsenhouder (catnr. 187) bestaat uit een rond plaatje met vijf ronde gaten en omgebogen lipje. Op het plaatje zit een verticaal buisje. In dit buisje kon een kaars worden gezet. De aanwezigheid van het lipje maakte het mogelijk om het voorwerp bijvoorbeeld aan een tafel te bevestigen. De lekbak (catnr. 188) heeft een ronde vorm met in het midden een rechthoekig gat. De zijkant van de bak is versierd met een uitgespaard driepasmotief.

- 187
1. kaarsenhouder
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-20
 4. bruggenhoofd tussen voor- en hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. h. 4,0, diam. 4,3
 7. ijzer
 8. gesmeed, doorboort

- 188
1. lekbak
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-3
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. h. 5,1, diam. 14,0
 7. ijzer
 8. gesmeed, gezaagd, doorboort

1:2

14. Speelgoed

Een houten bal met loden verzwaren (catnr. 189) is gebruikt bij het klootschieten. Bij het klootschieten is het de bedoeling om de kloot in een vooraf bepaald aantal beurten zo ver mogelijk te laten komen. De kloten zijn uit massief hout gedraaid. De boorgangen zijn opgevuld met lood. Van de vijftig kloten die in Bourtange zijn gevonden waren er dertien van essenhout en slechts drie van appelboomhout.⁵⁶

Tot de categorie speelgoed wordt ook een loodtinnen bordje (catnr. 190) gerekend. Op de spiegel van het bordje is een zeslobbig bloemmotief aanwezig. Op de randen bevinden zich driehoekjes met afwisselend een kruisarcering of driehoekjes met één of drie stipjes. Soortgelijke bordjes zijn onder andere gevonden in Middelburg en worden daar gedateerd in de periode 1550-1574.⁵⁷

Tot de vondsten behoort verder een fraai uitgevoerd miniatuurkannetje (catnr. 191). Het kannetje is vervaardigd van lood-tin. Het dekseltje is met een scharnier aan het kannetje verbonden. Op de onderzijde van het kannetje en het dekseltje zijn initialen aanwezig. Het lijkt hier te gaan om de letters I en Q. De letters verwijzen naar de maker en geven aan dat het hier echt om een hoogwaardig stuk speelgoed gaat. Mogelijk heeft dit stuk deel uitgemaakt van een poppenhuis.

189

1. kloot
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-3
4. grachtvulling
5. 1500-1800
6. diam. 4,0
7. hout/lood
8. Gedraaid, gegoten

191

1. kannetje (miniatuur)
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-18
4. grachtvulling hoofdburcht
5. 1600-1700
6. h. 4,1, diam. 2,0
7. tin
8. gegoten
9. merk. I.Q.

15. Diversen

Zeven schakels (catnr. 192) hebben onderdeel uitgemaakt van een ketting. De functie van de ketting is onduidelijk. Kettingen zijn immers voor vele doeleinden gebruikt.

Een ijzeren staaf (catnr. 193) is aan de uiteinden samengeknepen. Het voorwerp heeft deel uitgemaakt van een groter geheel. De functie is onduidelijk.

Onder de metaalvondsten bevinden zich ook twee loden schijven (catnr. 194 en 195) Het gaat volgens sommige auteurs om zelfgemaakte gewichten die werden gebruikt voor de lokale handel. Ze dienden als zogenaamde contragewichten.⁵⁸

Ringen komen in verschillende materiaalsoorten voor en zijn voor diverse doeleinden gebruikt. Naast de messing ringen, die vaak als gordijtringen worden geïnterpreteerd, komen ook veel ijzeren ringen voor. IJzeren ringen zijn met name gebruikt als paardentuig maar ook als handgrepen van luiken of deuren. Ook de messing ring kan meerdere functies hebben gehad.

Een rechthoekig lood met een gat en aan een zijde afgeschuinde kanten heeft mogelijk gediend als eigendomslood. Op het lood (catnr. 196) is dan vaak een nummer of teken gekrast.

Twee ijzeren ballen (catnr. 197 en 198) zijn voorzien van een beslag met een haak. De ballen zijn gebruikt als contragewicht voor een houten ophaalbrug. De brug heeft gelegen tussen de hoofd- en voorburcht. In de tweede helft van de 17de eeuw is op het terrein een stenen boogbrug aangelegd. De gewichten moeten derhalve uit de periode 1400-1650 dateren.

- 192
1. schakels (ketting)
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 24-1-17
 4. grachtvulling voorburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 54,5. B. 2,8
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:4

- 193
1. onbekend
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-2
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. l. 27,2
 7. ijzer
 8. gesmeed

1:4

- 194
1. loden schijf
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 8-1-24
 4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
 5. 1500-1800
 6. diam. 3,7
 7. lood
 8. gegoten

- 195
1. loden schijf
 2. Zwolle, Werkeren
 3. 5-1-12
 4. grachtvulling hoofdburcht
 5. 1500-1800
 6. diam. 3,1
 7. lood
 8. gegoten

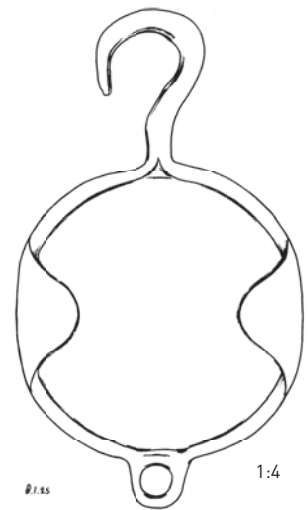
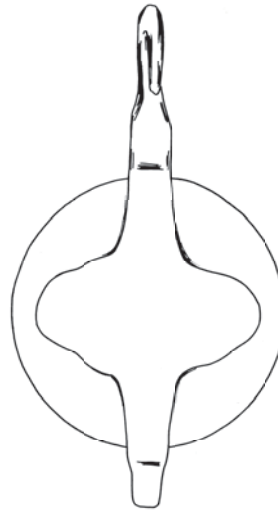
196

1. lood
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-18
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1500-1800
6. l. 4,1, b. 2,5
7. lood
8. gegoten

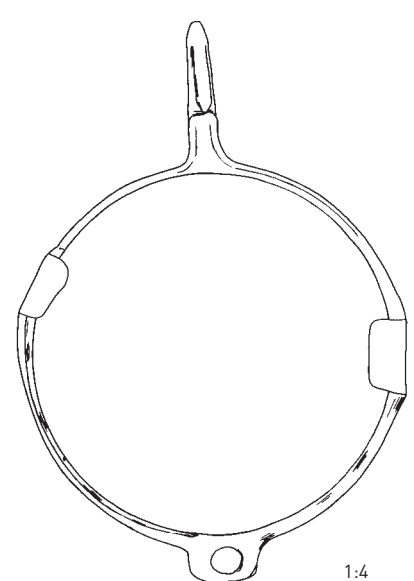
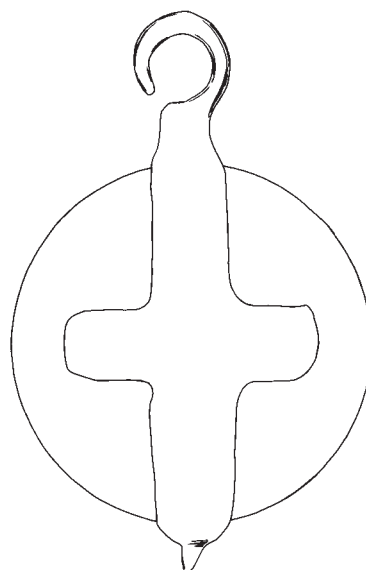
198

1. gewicht
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1400-1650
6. diam. 14,8
7. ijzer
8. gesmeed, gegoten

197

1. gewicht
2. Zwolle, Werkeren
3. 8-1-25
4. grachtvulling tussen hoofd- en voorburcht
5. 1400-1650
6. diam. 20,8
7. ijzer
8. gesmeed, gegoten

Noten

1. Hasselt 1993a, 8, afb. 1
2. Zie o.a. een versierde vingerhoed uit Amsterdam, Langedijk en Boon 1999, 27, afb. 13, catnr. 128
3. Er wordt in de literatuur zelfs gesproken van meer dan 90 vingerhoedmakers, Greif 1983, 36
4. Langedijk en Boon 1999, 72, cat. 141
5. Von Uffenbach 1753-1754, 697
6. Zie twee exemplaren uit een beerput aan de Nieuwe Leliestraat 128 in Amsterdam, Langedijk en Boon 1999, 39, afb.28 en 78-79, catnr. 165-166
7. Holmes 1985, 163
8. Zie o.a. ophogingslagen op Het Eiland in Zwolle uit de periode 1475-1525
9. Baart 1977, 140
10. Øye 1994, 108
11. Zie o.a Hasselt 2001, 28, afb. 10
12. Verweij 1998, 130-131, afb. 4a, c-d
13. Cuddeford 1996, 32, afb. 1
14. Hasselt 2001, 30, afb. 18
15. Cuddeford 1996, 30, afb. 24
16. Webb 1981, 30, fig.112
17. Baart 1974, 17-49 en Kerkvliet 1990, 16 e.v.
18. Zie voor een vergelijkingsexemplaar Wolf 1994, 124, afb. 7a-7b
19. Kerkvliet 1990b, 16-18, afb.
20. Kerkvliet 1991, 18, 10a en b
21. Hasselt 1993, 426
22. Dikken 1989, 49
23. Groeneweg 1987, 46, afb. 193-229
24. Baart 1977, catnr. 163
25. Margeson 1993, 17
26. Margeson 1993, 20
27. Hendrikse 1994, 48
28. Egan & Pritchard 1991, 336
29. Egan & Pritchard 1991, 337, 339 afb. 1644
30. Hasselt, Lenting en Van Westing 1993, 434, afb. 140
31. Bakker-Stijkel 1982, 20-21
32. Hasselt, Lenting en van Westing 1993, 438
33. Kist 1993, 100
34. Van Holk 1996, 136
35. Doesburg en de Boer, 2001, 63
36. Van Beek 1983, 104
37. n.n. 1976, 29
38. Lenting 1993, 502
39. Allan 1984, 337
40. Margeson 1993, 176
41. Meindersma 1993, 95, afb. 33
42. Meindersma 1993, 82
43. Meindersma 1993, 83, afb. 3
44. Meindersma 1994, 115
45. Meindersma 1993, 90, afb. 17 en Meindersma 1994, 112, afb. 304
46. Meindersma 1994, 218, 491
47. Hasselt, Lenting en Van Westing 1993, 443

48. Hasselt 1999, 9, afb. E1-E4
49. n.n. 1979, 296, afb. 310
50. Dubbe, 1965, 119
51. n.n. 1979, 297, afb. 313
52. n.n. 1979, 295, afb. 309
53. Lenting 1993,
54. Van Westing 1993, 76, afb. 43
55. zie o.a een exemplaar uit een beerput in Zwolle met een einddatering van rond 1700, Wolf 1992, 20, afb. 7
56. Hasselt, Lenting en Van Westing 1993, 450-451, afb. 195-199
57. Hendrikse 1994, 73, afb. 159-160
58. Houben 1993, 499, afb. 5

Literatuur

Bakker-Stijkel, D.G. (1982). *Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen*.

Clevis, H. en H. Hasselt (1993). Vingerhoeden. Vondsten uit de Kleine Aa. In: H. Clevis en J. de Jong (red.) *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle I*, 93-101.

Cuddeford, M.J. (1996). *Identifying Buckles*.

Doesburg, J.C. en P.C. de Boer (2001). Burchten op de bodem van de zee: Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) naar de burchten van Kuinre. *RAM* 91.

Dubbe, B. (1965). *Tin en tinnegietters in Nederland*.

Greif, H. (1983). *Gespräche über Fingerhütte*, Klagenfurt.

Hasselt, H. (1993a). Een nieuwe kijk op vingerhoeden. Metalen vingerhoeden in Nederland vanaf de 14de eeuw. In: *The Coinhunter Magazine* No. 46, 7-10.

Hasselt, H. (2001). Kledingaccessoires ruim bekeken. Een wonderlijke verscheidenheid Gespen. In: *The Coinhunter Magazine* No. 79, 27-31.

Hasselt, H., J.J. lenting en H. van Westing (1993). Metalen gebruiksvoorwerpen. In: J.J. Lenting, H. van Gangelen en H. van Westing (red.) *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*.

Hendrikse, H. (1994). Kinderspeelgoed (fase 4). In: R.M. van Heeringen (red.) *Geld uit de belt. Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelijke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteensedijk te Middelburg*, 73-78.

Holmes, E.F. (1985). *A History of Thimbles*, London

Kerkvliet, C. (1990a). Knopen. Kleine kunstwerkjes deel 1, *The Coinhunter Magazine* 34, 8-11

Kerkvliet, C. (1990b). Knopen. Kleine kunstwerkjes deel 2, *The Coinhunter Magazine* 35, 15-21

Kerkvliet, C. (1991). Knopen. Kleine kunstwerkjes deel 3, *The Coinhunter Magazine* 36, 18-23

Langedijk, C.A. en H.F. Boon (1999). *Vingerhoeden en naairingen uit de amsterdamsse bodem, productietechnieken vanaf de late middeleeuwen.*

n.n. (1976). *Crossbows. Treasures of the Tower.*

n.n. (1979). *Keur van tin uit de havensteden Amsterdam, Antwerpen en Rotterdam.*

Uffenbach, Z.C. von 1753-1754. *Merkwürdige Reisen III,* Leipzig

Wis, J.C. van der (1982). Kloppen van Noordnederlandse oorsprong . In: *De Beeldenaar* 6, 131-141, 177-184 en 213-219.

Wolf, H, (1992). De sleuteltjes van 'Vadertje Tijd'. In: *The Coinhunter Magazine* 41, 19-26.